

Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

Людмила Дрогомирецька

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

*для студентів спеціальності 014 Середня освіта
(історія та громадянська освіта)
освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»*

Івано-Франківськ
2024

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, протокол № 1 від 26.08.2024 р.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України і методики викладання історії, протокол № 1 від 26.08.2024 р.

Укладач:

Л.Р.Дрогомирецька, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Рецензенти:

М.М.Волощук, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

А.З.Королько, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

УДК 94 (477)

Д 75

Давня і середньовічна історія України: методичний супровід навчальної дисципліни. Для студентів спеціальності 014 Середня освіта (історія та громадянська освіта) освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» / уклад. Л.Р. Дрогомирецька. Івано-Франківськ : ПНУ, 2024. 134 с.

Посібник розроблено для здобувачів вищої освіти з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальності 014 «Середня освіта (за предметними спеціальностями)» спеціалізації 014.03 (Історія та громадянська освіта). У посібнику силабус навчальної дисципліни «Давня і середньовічна історія України», анотацію лекційного курсу, методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять та самостійної роботи, програмові вимоги з курсу, список рекомендованої літератури.

У підготовці кваліфікованих вчителів історії нормативна навчальна дисципліна «Давня та середньовічна історія України» покликана озброїти майбутніх вчителів історії знаннями про основні тенденції та напрямки розвитку людського суспільства на території українських етнічних земель у давню і середньовічну добу, сформувати у студентів загальні і фахові компетентності, комплекс знань та умінь для застосування в професійній освітній діяльності.

УДК 94 (477)

Д 75

© Л.Р.Дрогомирецька, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»	7
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
ТЕМАТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	17
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	19
МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	27
ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ З КУРСУ «ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ І КУРСУ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 014.03 «СЕРЕДНЯ ОСВІТА (ІСТОРІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА)»	131

ВСТУП

Метою вивчення дисципліни «Давня та середньовічна історія України» є формування стійкої системи знань про зародження і закономірності розвитку людського суспільства на території українських етнічних земель від найдавніших часів до середини XVI ст., набуття студентами практичних навичок системного розгляду політичних, соціально-економічних, культурних та релігійних процесів, що відбувались у давню і середньовічну добу; вироблення уміння застосовувати знання з даного предмету у процесі викладання історії у закладах середньої освіти; формувати світоглядні орієнтири та професійні якості вчителя історії та громадянської освіти.

Завданнями курсу є :

- ознайомити студентів із політичною, соціально-економічною, культурною, релігійною історією України від найдавніших часів до середини XVI ст.;
- сформувати розуміння цивілізаційної значущості давнього і середньовічного періодів в історії України;
- сформувати у студентів здатність здійснювати історичний аналіз, реконструкцію історичних подій, явищ, процесів, історичне прогнозування та інтерпретацію історичних фактів;
- сприяти формуванню науково-теоретичного мислення студентів першого року навчання;
- вироблення навичок добирати та орієнтуватися в історичній інформації;
- сприяти формуванню у майбутніх вчителів почуття громадянської свідомості, патріотизму, національної гідності, об'єктивності в оцінці подій і фактів історії України;
- підготувати студентів до реалізації основних завдань сучасної шкільної історичної освіти, сформувати практичні уміння використовувати отримані знання з давньої і середньовічної історії України у професійній і соціальній діяльності.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів загальних , фахових та предметних компетентностей, таких як:

- здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, що передбачає застосування теоретичних знань і практичних умінь з наук предметної спеціальності, педагогіки, психології, теорії та методики навчання, потребує інтеграції знань і прийняття рішень у практиці викладання історії в основній (базовій) школі і характеризується комплексністю та невизначеністю педагогічних умов організації навчально-виховного процесу в основній (базовій) середній школі (інтегральна компетентність);
- здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, а також до використання знань у практичних ситуаціях (ЗК 1).
- знання й повноцінне розуміння предметної області та професійної діяльності (ЗК 2).
- здатність письмово й усно спілкуватися (комунікувати) українською - державною мовою; отримувати і передавати професійну інформацію іноземною мовою (ЗК 3);

- здатність перенесення системи знань із вітчизняної і всесвітньої історії, необхідної для роботи в навчальних закладах загальної середньої освіти, у професійну діяльність (ФК 1);
- здатність володіти змістом та методологією фундаментальних і спеціальних історичних дисциплін (ПК.1);
- знання сучасних наукових досліджень з історії України та всесвітньої історії (ПК 2);
- здатність володіти категоріально-понятійним апаратом історичної науки, орієнтуватися в науковій періодизації історії, використовувати її як спосіб пізнання історичного процесу (ПК3);
- здатність розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України. Європи та світу, володіти базовими знаннями української та світової культури в контексті готовності майбутніх фахівців до спілкування у мультикультурному середовищі на основі толерантності, діалогу і співробітництва (ПК 5);
- здатність здійснювати критичний аналіз різних джерел інформації та наукового пізнання, використовувати їх у професійній діяльності (ПК 6);
- знання наукових основ історії та методики її навчання, організації процесу пізнання та виховання учнів різних вікових категорій; здатність здійснювати дослідження з історії України, всесвітньої історії, методики навчання історії (ПК 7);
- здатність використовувати в професійній діяльності нові підходи до шкільної історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства та процесу євроінтеграції, з метою формування історичної свідомості, національної пам'яті, здійснення громадянсько-патріотичного виховання (ПК 9).

Очікувані результати навчання.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

- відтворювати основні концепції та принципи педагогіки і психології, сучасних освітніх технологій; враховувати в освітньому процесі закономірності розвитку, вікові та інші індивідуальні особливості учнів (РН 1);
- називати і аналізувати методи цілепокладання, планування та проектування процесів навчання і виховання учнів на основі компетентнісного підходу з урахуванням їх освітніх потреб; класифікувати форми, методи і засоби навчання предмету в закладах загальної середньої освіти (РН 3);
- здійснювати добір і застосовувати сучасні освітні технології та методики для формування предметних компетентностей учнів; критично оцінювати результати їх навчання та ефективність уроку (РН 4);
- демонструвати знання основ фундаментальних наук (відповідно до предметної спеціальності), оперувати базовими категоріями та поняттями предметної області спеціальності (РН 7);
- генерувати обґрунтовані думки в галузі професійних знань як для фахівців, так і для широкого загалу державною та іноземною мовами (РН 8);
- аналізувати власну педагогічну діяльність та її результати, здійснювати об'єктивну самооцінку і самокорекцію своїх професійних якостей (РН 12);
- демонструвати знання основних положень нормативно-правових документів щодо професійної діяльності, обґрунтовувати необхідність використання інструментів демократичної правової держави у професійній та громадській

діяльності та прийняття рішень на засадах поваги до прав і свобод людини в Україні (РН 13);

- демонструвати знання змісту фундаментальних і спеціальних історичних дисциплін, необхідними для роботи в закладах загальної середньої освіти; пояснювати і характеризувати історичні процеси і події у їх порівнянні та взаємозв'язку (ПРН 1);
- знати і аналізувати сучасні наукові дослідження з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, спеціальних історичних дисциплін та імплементувати знання у навчальну і практичну діяльність (ПРН 2);
- орієнтуватися в історичному часі, застосовуючи періодизацію, характеризувати суспільні явища в розвитку, вільно оперувати термінологією з фахових предметів (ПРН 3);
- демонструвати інтегроване мислення, пояснювати цілісну картину суспільно-історичного розвитку через міжпредметні зв'язки (ПРН 4);
- використовувати краєзнавчу складову курсу історії для активізації пізнавальної діяльності учнів; організувати позакласну гурткову роботу, музейну, пам'ятко-охоронну, народознавчу роботу, спрямовану на збереження і використання історико-культурної спадщини України та світу з навчальною, науковою і просвітницькою метою (ПРН 5);
- працювати з джерелами інформації, вміти їх аналізувати, синтезувати, порівнювати та інтегрувати їх у зміст навчання історії, представляти та обговорювати відображені в них факти, явища, події, визначати власну позицію щодо суперечливих питань (ПРН 6);
- знати зміст шкільних курсів історії, проектувати і здійснювати навчальний процес, обирати оптимальні компетентнісно орієнтовані методики навчання історії і суспільствознавства за допомогою сучасних інноваційних технологій, уміти оцінювати та відслідковувати динаміку особистісного розвитку учня/учениці (ПРН 7);
- володіти здатністю до розкриття інтелектуального і творчого потенціалу здобувачів середньої освіти засобами змісту предметних галузей та курсів за вибором (ПРН 8);
- цінувати різноманіття та мультикультурність світу; ідентифікувати себе у системах загальнолюдських і національних цінностей, керуватися у своїй діяльності сучасними принципами толерантності, діалогу і співробітництва (ПРН 9);
- усвідомлювати призначення професійної діяльності вчителя історії і стійко прагнути до набуття та вдосконалення професійних компетентностей (ПРН 10).

**Ознаки навчальної дисципліни
«Давня і середньовічна історія України»**

Напрямок підготовки	Галузь знань	Освітньо-кваліфікаційний рівень
014 Середня освіта (Історія)	01 Освіта / Педагогіка	Бакалавр

Обсяг навчальної дисципліни

Вид заняття	I семестр		II семестр	
	Денна форма навчання	Заочна форма навчання	Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Лекції	22	10	18	6
Семінарські заняття	28	6	22	4
Самостійна робота	40	74	50	80

**Програма навчальної дисципліни
«Давня і середньовічна історія України»**

Змістовий модуль 1.

Первісна доба на території України

Тема 1. Вступ до вивчення курсу. Початки людської цивілізації на території України

Предмет, завдання, хронологічні межі, методологічні основи вивчення курсу «Давня і середньовічна історія України». Джерела вивчення давньої і середньовічної історії України. Міждисциплінарні зв'язки. Археологія, етнографія, антропологія, палеоботаніка, палеозоологія, географія, кліматологія та їх роль у вивченні давнього минулого України.

Хронологічні межі давньої історії України, її періодизація. Найдавніша доба на території українських земель. Організація родоплеменного суспільства. Характеристика палеоліту, мезоліту (Залюднення території сучасної України. Стоянки первісних людей. Форми соціальної організації. Форми релігійних уявлень. Зародження мистецтва).

Тема 2. Етнокультурні спільноти мідного і бронзового віків на території українських земель

Неолітична революція та її вплив на розвиток первісного суспільства. Виникнення землеробства, скотарства і ремісництва. Формування нових суспільних відносин. Найдавніші землероби та скотарі на території України.

Енеоліт на території українських земель: загальна характеристика доби. Енеолітичні племена лісостепової і степової зон України: розселення, особливості господарського життя та суспільних відносин. Трипільська археологічна культура: історія вивчення, праатьківщина, етнічні аспекти; форми господарської діяльності та побут трипільських племен; суспільні відносини, вірування та мистецтво. Феномен трипільської культури, причини зникнення і значення в історії України. Трипільсько-арійська концепція походження українського народу. Середньостогівська та ямна археологічні культури.

Населення українських земель в період бронзового віку. Хронологічні межі та періодизація, загальна характеристика бронзової доби. Розвиток бронзоліварного ремесла і металообробки на території давньої України. Суспільний поділ праці: світ землеробів і скотарів. Археологічні культури лісостепової зони України. Зміни в господарському і суспільному житті населення лісостепової зони України. Особливості господарського і суспільного життя племен степової зони України у добу бронзи. Соціальна структура суспільства доби бронзи. Духовна культура та світоглядна система.

Тема 3. Населення України за доби раннього заліза

Загальна характеристика раннього залізного віку. Землеробське населення лісостепової зони України та Полісся в добу раннього заліза.

Український степ у кіммерійську добу. Походження та розселення кіммерійських племен на території України. Історичні джерела про життя кіммерійців: суспільні відносини, форми господарської діяльності, побут та культура. Взаємини кіммерійців та населення Лісостепу України за кіммерійської доби (IX – середина VII ст. до н.е.).

Скіфи: походження та розселення у Північному Причорномор'ї. Джерелознавчий аспект проблеми. Політична організація та соціальне розшарування скіфського суспільства. Основні етапи скіфської історії: а) передумови зародження державності; б) Велика Скіфія; в) Мала Скіфія. Господарство, побут, культура, звичаї і традиції скіфських племен.

Сармати: проблеми походження, хронологія, соціально-економічний розвиток, духовна культура, історична доля.

Антична колонізація Північного Причорномор'я. Джерела до вивчення античної колонізації Північного Причорномор'я. Причини, основні періоди, етапи та центри античної колонізації. Політична форма античних міст-держав, організація влади, господарство, культура, побут колоністів. Культурні впливи античних держав у Північному Причорномор'ї.

Змістовий модуль 2.

Слов'янська доба на території українських етнічних земель. Державотворчі процеси у східнослов'янському суспільстві у VII - IX ст.

Тема 4. Давні слов'яни на території українських етнічних земель

Найдавніші писемні відомості про слов'ян в історичних джерелах: Тацит, Птолемей, Пліній Старший. Розселення слов'ян на території України. Археологічні пам'ятки давніх слов'ян: Зарубинецька, Пшеворська, Черняхівська та Київська археологічні культури. Проблема визначення слов'янської праатьківщини.

Анти і склавини в історичних джерелах: Йордан, Прокопій Кесарійський. Розселення, особливості племінної організації, матеріальна і духовна культура, антив та склавинів, археологічні відповідності.

Слов'яни в період Великого переселення народів: вторгнення готів, гунів. Слов'яни і Візантія. Аварський каганат і занепад антської державності.

Ранньослов'янська концепція етногенезу українців.

Тема 5. Генеза державності у східних слов'ян. Утворення Русі. Державне об'єднання «Руська земля» у часи династії Києвичів

Структура східнослов'янського суспільства у VII- IX ст. Господарство, суспільний лад та соціальні відносини східних слов'ян. Світоглядна система та релігійні уявлення.

«Літописні племена» - етнотериторіальні політичні утворення. Етнічна та політична сутність «літописних племен». Слов'янські старожитності: археологічні відповідності «літописних племен». Основні риси матеріальної культури східних слов'ян за даними археологічних джерел (лука-райковецька, волинцевська, роменська археологічні культури).

Державотворчі процеси у східнослов'янському суспільстві у VII - IX ст. Дулібський племінний союз. Племінне об'єднання білих хорватів. Валінана, Куявія, Славія, Артанія в арабських джерелах. Полянське племінне князіння та його провідна роль в державотворенні східних слов'ян. Київ – центр політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племінних союзів. Передумови утворення держави Руська земля.

Київ – засновник династії Києвичів. Державне об'єднання Руська земля у VIII – IX ст. Аскольд і Дир: дискусійні питання походження та часу правління; візантійський напрям зовнішньої політики; Аскольдове хрещення Русі.

Теорії походження державності у східних слов'ян. Болгарська, хозарська, кельтська теорії та їх оцінка в історіографії. Норманська та антинорманська теорії походження Русі. Походження і значення терміну «Русь». Термінологія: Русь-Україна, Київська Русь, Київська держава.

Змістовий модуль 3.

Політична історія і соціально-економічний розвиток Русі (кінець IX-перша половина XII ст.)

Тема 6. Політична історія та соціально-економічний розвиток Русі (кінець IX- ост. третина X ст.)

Початок володарювання династії Рюриковичів.: дискусійність проблеми. Первинна територія та основні етапи територіальних змін східнослов'янської поліетнічної держави «Руська земля» у IX - X ст. Формування її політичної структури.

Державницька діяльність князів Олега й Ігоря: пріоритети і результативність, порівняльна характеристика. Похід Олега на Каспійське узбережжя; на Візантію 907 р.; русько-візантійські угоди 907 і 911 р. Походи на Ігоря на Візантію 941 і 943 рр.; на Каспій 943 р. Русько-візантійська угода 944 р. Повстання древлян 945 р.

Державотворча діяльність княгині Ольги (945-964). Адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги: причини впровадження, суть, значення для вдосконалення системи управління державою. Дипломатія княгині Ольги.

Правління Святослава Хороброго (964-972). «Козак на престолі» (М. Грушевський). Зовнішня політика Святослава: волзько-окський (хозарський) напрям; балканські походи Святослава Завойовника: причини, результативність, оцінки в історіографії. Адміністративна реформа князя. Оцінка державотворчої діяльності князя Святослава.

Тема 7. Піднесення і розквіт Русі в кінці X – середині XI ст.

Державотворча діяльність Володимира Великого – початок піднесення Київської держави. Завершення формування території Русі. Зміцнення обороноздатності. Централізація влади. Реформаторська діяльність: адміністративна і військова реформи. Діяльність князя Володимира у правовій сфері. «Устав земляний». Спроба реформування язичництва (впровадження шестибожжя): причини, суть, наслідки. Джерела про причини вибору віри князем Володимиром. Хрещення Русі: причини, хід, історичне значення. Зовнішня політика Володимира Великого.

Відцентрові тенденції наприкінці правління Володимира Великого та боротьба за владу його синів. Битва під Любечем 1015 р., на р.Альті 1019 р., під Лиственном 1024 р. Мир у Городку 1026 р. Співправління Ярослава і Мстислава Володимировичів (1019-1036 рр.).

Основні аспекти внутрішньої політики Ярослава Мудрого: зміцнення абсолютної влади великого князя; розбудова Києва; розвиток культури та наукових знань. Софіївський собор. Києво-Печерський монастир. Бібліотека Ярослава. Законодавча діяльність: «Руська правда» як історичне джерело та пам'ятка давньоруського права; «Устав о церковних судах». Спроба націоналізації церкви 1051 р. Іларіон – перший митрополит-русич. «Слово про закон і благодать». Міжнародні зв'язки Київської Русі. Ярослав Мудрий – тесть Європи. Заповіт Ярослава, спроба врегулювання принципу престолонаслідування.

Тема 8. Русь в середині XI - першій половині XII ст.

Тріумвірат, як політична форма держави: причини виникнення, основні тенденції політичного життя Русі у 1054-1068 рр. Повстання у Києві 1068-1069 рр.: причини, хід, наслідки. Тріумвірат Ярославичів у 1069-1073 рр.

Посилення міжусобної боротьби у 70-х роках XI ст.: дуумвірати Святослав-Всеволод 1073-1076 рр.; Ізяслав-Всеволод 1077-1078 рр. Русь в час правління Всеволода Ярославича (1078-1093 рр.).

Загострення міжкнязівських усобиць у 70-х рр. XI – на початку XII ст. Правління в Києві Святополка II Ізяславича 1093 -1113 рр.

Феодалні з'їзди та їх роль у збереженні внутріполітичної стабільності Київської Русі. Любецький з'їзд: причини скликання, домовленості, результативність. Князівські снеси 1100 р. у Витичеві, 1103 р. на Долобському озері.

Русь у період зміцнення державної єдності (перша третина XII ст.) Київське повстання 1113 р. і прихід до влади Володимира Мономаха. «Устав о рїзах». Відновлення єдності давньоруських земель та піднесення міжнародного авторитету Русі за правління Володимира Мономаха. Боротьба з половцями. «Повчання дітям». Оцінка діяльності Володимира Мономаха в історіографії. Збереження політичної єдності руських земель в період князювання Мстислава Великого та основні аспекти його зовнішньої політики (1125-1132 рр.).

Змістовий модуль 4. Русь в період удільного дроблення

Тема 9. Удільна роздробленість як історичне явище у середньовічній Європі та Русі. Київ і Київська земля в системі розрізнених князівств у XII-XIII ст.

Причини удільного роздроблення Русі: політичні, економічні, етнічні. Історіографія проблеми. Удільне дроблення як історичне явище і закономірний етап розвитку феодальної держави. Колективний сюзеренітет. Політична форма Русі в період удільного дроблення. Економічне і політичне зміцнення давньоруських князівств, їхнє прагнення до самостійності. Руська православна церква – поборник єдності давньоруських земель.

Місце Києва й Київської землі в системі розрізнених князівств в час правління: Ярополка Володимировича (1132-1139); Всеволода Ольговича (1139-1146); Ізяслава Мстиславича (1146-1154). Загострення міжкнязівських відносин довкола Києва у 60-70-их рр. XII ст. Співправління Святослава Всеволодовича (1177-1194) і Рюрика Ростиславича (1180-1202). Київ і Київське князівство в перших десятиріччях XIII ст.

Тема 10. Удільні князівства у домонгольський період: політичний та соціально-економічний розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського і Переяславського князівств

Династії Ольговичів і Давидовичів у Чернігівському князівстві. Феодальна усабиця між Святославом Ольговичем і Володимиром та Ізяславом Давидовичами 1139-1148 рр. Юрій Довгорукий і чернігівські князі. Святослав Всеволодович. Володислав Чермний.

Новгород-Сіверське князівство в час правління Ігоря Святославича. Похід проти половців 1185 р. “Слово о полку Ігоревім”.

Тема 11. Суспільні відносини. Закономірності та особливості економічного розвитку Русі. Повсякдення населення

Політичний устрій Русі. Соціально-станови структура Русі. Суспільні відносини. Еволюція форм землеволодіння. Сільське господарство. Розвиток міст. Організаційні форми та види ремесел. Розширення внутрішньої торгівлі та її вплив на формування внутрішнього ринку. Зовнішня торгівля, її інтенсивність та геополітична переорієнтація. Повсякденне життя населення Русі.

Тема 12. Політичний та соціально-економічний розвиток Галицького та Волинського князівств у кінці XI - XII ст.

Галицьке князівство в XI – на початку XII ст. Ростислав – засновник галицької династії Ростиславичів. Поділ галицьких земель братами Васильком, Володарем і Рюриком Ростиславичами. Любецький з’їзд – визнання за Ростиславичами галицьких земель. Осліплення теребовлянського князя Василька. Володимирко Володаревич – збирач галицьких земель. Конфлікт між Володимирком та Іваном Берладником. Піднесення Галицького князівства в час правління Володимирка Володаревича (1141-1153). Розквіт Галицького князівства за Ярослава Осмомисла (1153 – 1187). Володимир Ярославович – наступник Ярослава Осмомисла на галицькому престолі. Конфлікт Володимира з боярами. Перший прихід волинського князя Романа Мстиславича до Галича. Вокняжіння в Галичі угорського королевича Андрія (1188-

1189). Повернення на галицький престол Володимира. Слабкість політичної влади в Галичі – одна з передумов утворення Галицько-Волинського князівства.

Волинське князівство у XII ст.: особливості політичного розвитку, взаємини з сусідніми галицькими і київськими князями. Остаточне відокремлення Волинської землі від Києва. Династія Мстиславичів. Волинський період княжіння Романа Мстиславича (1170-1199): обмеження свавілля бояр, боротьба з ятвягами, участь в міжусобиці польських князів за престол у Кракові 1196 р., боротьба з половцями на прохання Візантії.

Змістовий модуль 5.

Галицько-Волинська держава (Руське королівство)

Тема 13. Утворення Галицько-Волинської держави. Державотворча діяльність Романа Мстиславича

Історіографія та джерельна база вивчення історії Галицько-Волинської держави. Сучасні інтерпретації термінів «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська держава», «Західна Русь», «Галицько-Волинська Русь», «Українська держава XIII ст.».

Об'єднання Романом Мстиславовичем Галицького і Волинського князівств в одну державу. Включення до складу Галицько-Волинської держави Києва. Роман Мстиславич - “самодержець вся Русі”. «Добрий порядок» Романа Мстиславича – проект реформи престолонаслідування. Зовнішня політика Романа. Взаємовідносини з половцями, Римом, Польщею. Причина загибелі князя 1205 р. Оцінка державотворчої діяльності Романа в історіографії.

Тема 14. Феодальна війна 1205-1238 рр. Роль боярства в суспільно-політичному житті Галицько-Волинської держави першої пол. XIII ст.

Історіографія проблеми. Регенство Анни над малолітніми синами. Боярська смута на початку XIII ст. Претензії київського князя Рюрика Ростиславича на галицький престол (1205). Похід чернігівських Ольговичів на Галичину 1206 р. Союз Анни з Угорщиною. Утвердження в Галичині чернігівських Ігоревичів. Перше вокняжіння Данила в Галичі (1211). Польсько-угорський союз. Боярська опозиція Ігоревичам, їх страта боярами. Вокняжіння в Галичі боярина Володислава Кормильчича. Спішська угода 1214 р. Утвердження Данила у Володимирі (1214). Боротьба з угорцями й поляками і вигнання їх з Галича військом під проводом Мстислава Удатного (1219-1221). Захоплення уграми Галича і Галицької землі (1228). Боротьба Данила за утвердження в Галичі (1228-1238).

Тема 15. Монгольська навала на русько-українські землі. Вплив експансії Чингізидів на розвиток руських князівств

Загарбання земель Південно-Західної Русі та встановлення золотоординського панування. Битва на р. Калка 1223 р. Батієва навала на Русь 1237-1239 рр. Зруйнування Києва 1240 р. Остаточне встановлення золотоординського панування. Похід монголів на Галицьку і Волинську землі. Похід Батия на Захід у 1241-1242 рр.

Золота Орда: устрій, територія, принципи відносин з руськими князівствами.

Наслідки встановлення ординського панування для руських князівств.

Тема 16. Королівство Руське (держава Романовичів) у період правління короля Данила Романовича

Перемога Данила над рицарями-хрестоносцями під Дорогочином (1238). Підкорення Любліна і Люблінської землі (1243-1244). Виступ бояр проти Данила у Галичині. Запрошення боярами за галицький престол чернігівського князя Ростислава Михайловича. Розгром об'єднаної сили опозиції, яку очолив Ростислав Михайлович (угорці, поляки, галицькі бояри) в битві під Ярославлем (1245). Знищення боярської опозиції Данилом. Поділ Галицько-Волинського князівства між Васильком і Данилом Романовичами.

Зовнішня політика Данила Романовича: шлюбна угода з Угорщиною, участь у боротьбі за австрійський престол, боротьба з Литвою і ятвягами у 40-50-х рр. XIII ст. Коаліція Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм (1250). Союз з Папською курією. Коронація Данила Романовича у Дорогичині 1253 р. та її наслідки. Боротьба з ханом Куремсою (1254-1255). Напад на Галицько-Волинську Русь орди Бурундая (1258), вимушене руйнування укріплених міст (крім Холма) 1259 р. «Снем» Данила й Василька з краківським князем Болеславом у м. Тернава. Оцінка діяльності короля Данила в історіографії.

Тема 17. Королівство Руське в періоди стабільності та поступового занепаду (друга половина XIII-середина XIV ст.)

Поділ земель Галичини й Волині після смерті Данила Романовича. Шварно Данилович й невдала спроба створення українсько-литовської держави (дуумвірат) (1264-1267). Правління Лева Даниловича (1264-1301): відносини з Польщею, Угорщиною, Чехією, Литвою, ятвягами; боротьба за мазовецький (краківський) престол (1275-1290) та порубіжні області, які межували з Польщею; приєднання Закарпаття. Внутрішня політика князя, його відносини з боярами. Причина неактивного ставлення волинського літописця до правління Лева Даниловича.

Правління Мстислава Даниловича у Берестейській волості.

Останні роки правління Василька Романовича Волинським князівством (1264-1270). Правління волинського князя Володимира Васильковича (1270-1288). Ідеалізація образу Василька Романовича у Галицько-Волинському літописі, оцінка його діяльності в історіографії. Передача Володимиром Васильковичем Волинського князівства Мстиславу Даниловичу.

Галицько-Волинська держава на початку XIV ст. Об'єднання Галицького і Волинського князівств за правління Юрія I Львовича (1301-1315). Прийняття Юрієм I титулу короля. Руська митрополія в Галичі (1303).

Правління Андрія і Лева II Юрійовичів (1315-1323). Відносини князів з Польщею і Литвою. Успішна боротьба проти монголо-татар.

Юрій II Болеслав Тройденевич – останній князь Галицько-Волинської держави.

Тема 18. Особливості розвитку культури в Україні-Русі у IX – першій половині XIV ст. Теорії етногенезу українців

Культура язичницька та культура християнська. Літосчислення. Особливості формування та розвитку культури України-Русі: усна народна творчість; билини: особливості відображення реального життя Русі; освіта і писемність; літописання; література; архітектура і образотворче мистецтво; музична культура. Місцеві тенденції розвитку культури та зовнішні впливи.

Культура Галицько-Волинської держави: усна народна творчість, писемність, освіта, пам'ятки книжкового мистецтва, література, наукові знання, архітектура, образотворче мистецтво, музика, декоративно-ужиткове мистецтво.

Місце культурної спадщини України-Русі та Галицько-Волинської держави у скарбниці світової культури.

Теорії етногенезу українців.

Змістовий модуль 6.

Українські землі у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Тема 19. Українські землі в системі міжнародних стосунків країн Центрально-Східної Європи у XIV ст. Перехід українських земель до складу іноземних держав

Геополітичне становище українських земель у XIV ст. Волинська земля – князювання литовського князя Любарта Гедиміновича. Перший похід польського короля Казимира III на Галичину 1340 р. Правління у Галицькому князівстві боярина Дмитра Дедька (1340-1349 рр.)

Дипломатична та військово-політична боротьба навколо «галицько-волинської спадщини» в середині XIV ст. (1340-1385 рр.) «Оксамитове» литовське проникнення (1340—1363 рр.). Вхідження Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини та Переяславщини до складу Литовської держави. Політика литовських князів на українських землях. Суспільно-політичний устрій Литовсько-руської держави. Польська і литовська експансії на українські землі. Другий похід Казимира III в Галичину 1349 р. Боротьба Литви і Польщі за галицьку спадщину у 1349-1370 рр.

Розпад Золотої Орди та утворення Кримського ханства. Формування Молдавського князівства. Місце українських земель Закарпаття у складі Угорського королівства. Розбудова Московської держави та її територіальне зростання.

Тема 20. Українські землі в політичній системі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Особливості еволюції політичного життя українських земель в кінці XIV – першій половині XVI ст. Кревська унія 1385 року. Політичне становище українських земель після Кревської унії. Острівська угода 1392 р. Відновлення руських удільних князівств у складі Великого князівства Литовського. Руського та Жемантійського – поліетнічної литовсько-білорусько-української держави.

Політичні унії між Польщею та Литвою (Віленська 1401 р., Городельська 1413 р.) та їхній вплив на суспільно-політичні процеси.

Боротьба за збереження незалежності Великого князівства Литовського 1430-1471 рр. Удільні князівства Гедиміновичів на українських теренах та їхня роль в історії Великого князівства Литовського. Київські князі Олельковичі. Спроби відновити удільний устрій в українських землях (80-ті роки XV – початок XVI ст.). Змова князів 1481 р., повстання М.Глинського (1508 р.).

Московсько-литовське протистояння на початку XV ст. Московські змагання за українські землі (кінець XV – початок XVI ст.).

Зміни політичного статусу та адміністративно-територіального устрою українських земель у XV – першій половині XVI ст. Особливості формування адміністративно-територіального устрою. Політика польського уряду на українських територіях та її наслідки.

Тема 21. Соціально-економічні відносини на українських землях у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Формування соціальної структури населення України XIV – першої половини XVI ст. Еволюція станового устрою в окремих регіонах України. Етнічний склад населення та особливості його розвитку.

Особливості формування шляхетського стану на українських землях в складі Польщі, Литви та інших державних утворень. Етнічний склад шляхти (дворянства) та їх релігійна приналежність. Майнова диференціація шляхетського стану. Місце української шляхти в суспільно-політичному житті Польсько-Литовської держави. Становлення місцевого земського шляхетського самоврядування та його місце в політичній системі станового устрою Речі Посполитої.

Урбанізаційні процеси в Україні у XIV – першій половині XVII ст.

Формування сітки населених пунктів міського типу на українських землях та їх особливості. Класифікація міст за їх правовим статусом та устроєм. Соціальна та етнічно-релігійна структура населення українських міст. Міське право, підстави його набуття та втрати. Формування міського самоврядування, магдебурзьке право та особливості його застосування. Економічне життя пізньосередньовічних міст України. Цехове виробництво та його функціонування. Внутрішня та зовнішня торгівля та її вплив на розвиток міст. Соціальні конфлікти в містах України.

Аграрні стосунки на землях України у XIV – першій половині XVI ст. Розвиток сільського господарства на Україні в у XIV – першій половині XVI ст. Включення українських земель в систему загальноєвропейського ринку – формування внутрішнього та зовнішнього ринків аграрної продукції, виникнення панщинно-фільваркового господарства. Правовий устрій сільських населених пунктів. Процес закріпачення українського селянства та його етапи. «Устава на волоки» та її значення. Еволюція соціальної структури сільського населення українських земель. Соціальні конфлікти у селах України.

Тема 22. Культурно-релігійні процеси на українських землях другої половини XIV – першої половини XVI ст.

Релігійне життя на українських землях в епоху пізнього середньовіччя. Внутрішній устрій та правовий статус Київської православної митрополії в Польщі та Литві у XIV – XVI ст. Питання церковної унії між Православною та Католицькою Церквами у XV ст. Флорентійська унія 1439 р. та її сприйняття у Київській митрополії. Реформація та Контрреформація на українських землях у XVI ст. Розвиток братського руху та його наслідки.

Основні тенденції розвитку української культури XIV – першої половини XVI ст.

Головні віхи розвитку української культури та вплив на її формування суспільно-політичних факторів та церковної діяльності. Розвиток освіти. Навчання української молоді за кордоном. Юрко Дрогобич. Павло Русин. Зародження книгодрукування. Швайпольт Фіоль. Львівська друкарня міщанина Степана Дропана. Література і фільклор. Основні тенденції розвитку архітектури, скульптури, малярства, графіки. Традиційна народно-побутова культура.

Тема 23. Утворення Кримського ханства. Крим під владою Османської імперії. Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки

Князівство Феодоро у Криму. Завоювання Криму і Північного Причорномор'я монголами. Кримський Ханат: утворення, суспільний устрій та його залежність від Османської імперії. Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки.

Тема 24. Українське козацтво та його роль в суспільно-політичному житті XV – першої половини XVI ст.

Теорії походження українського козацтва. Найдавніші джерела з історії козацтва. Формування українського козацтва у першій половині XVI ст. Утворення Запорізької Січі та її військово-адміністративний устрій. Побут та звичаї козаків. Діяльність перших отаманів та гетьманів. Сенько Полозович, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Бернард Претвич, Дмитро Вишневецький. Українське козацтво у військово-політичних процесах XV – першої половини XVI ст.

Тематика навчальної дисципліни				
№ п/п	Тема	Кількість годин		
		лекції	семінарські заняття	самостійна робота
I семестр				
1.	Давня та середньовічна історія України як складова частина української історії. Розвиток матеріальної і духовної культури населення українських земель в період кам'яної доби.	2	2	2
2.	Економічний і суспільний розвиток етнокультурних спільнот мідного і бронзового віків.	2	2	4
3.	Населення України за доби раннього заліза.	2	4	4
4.	Давні слов'яни на території українських етнічних земель.	2	2	4
5.	Генеза державності у східних слов'ян. Утворення Русі. Державне об'єднання «Руська земля» у часи династії Києвичів	2	4	4
6.	Політична історія та соціально-економічний розвиток Русі (кінець IX-ост. третина X ст.).	2	2	4
7.	Піднесення і розквіт Русі в кінці X – середині XI ст.	2	4	4
8.	Русь в середині XI- першій половині XII ст.	2	2	4
9.	Удільна роздробленість як історичне явище у середньовічній Європі та Русі. Київ і Київська земля в системі розрізнених князівств.	2	2	4
10.	Удільні князівства у домонгольський період: політичний та соціально-економічний розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського і Переяславського князівств.	2	2	2
11.	Суспільні відносини. Закономірності та особливості економічного розвитку Русі. Повсякденне життя населення Русі.	2	2	4
Всього за I семестр		22	28	40
II семестр				
12.	Політичний і економічний розвиток Волинського і Галицького князівств у кінці XI - XII ст.	2	2	6
13.	Утворення Галицько-Волинської	2	2	2

	держави. Роман Мстиславич.			
14.	Феодална війна 1205-1238 рр. Роль боярства в суспільно-політичному житті Галицько-Волинської держави першої пол. XIII ст.	2		4
15.	Монгольська навала на русько-українські землі. Вплив експансії Чингізидів на розвиток руських князівств.		2	4
16.	Королівство Руське (держави Романовичів) у період правління короля Данила Романовича.	2	2	4
17.	Королівство Руське в періоди стабільності та поступового занепаду (друга половина XIII-середина XIV ст.)	2	2	4
18.	Особливості розвитку культури у IX – першій половині XIV ст. Теорії етногенезу українців. Місце культурної спадщини України-Русі та Галицько-Волинської держави у скарбниці світової культури.		2	4
19.	Українські землі в системі міжнародних стосунків країн Центрально-Східної Європи у XIV ст. Перехід українських земель до складу іноземних держав.	2		4
20.	Русько-українські землі в політичній системі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у другій половині XIV – першій половині XVI ст. Московські змагання за українські землі.	2	2	4
21.	Соціально-економічні відносини на українських землях у другій пол.XIV – першій пол.XVI ст.		2	4
22.	Культурно-релігійні процеси на українських землях другої половини XIV – першої половини XVI ст.	2	2	4
23.	Утворення Кримського ханату. Крим під владою Османської імперії. Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки.		2	4
24.	Українське козацтво та його роль в суспільно-політичному житті Польсько-Литовської держави XV – першої половини XVI ст.	2	2	2
Всього за II семестр		18	22	50

**Рекомендована література до вивчення курсу
«Давня і середньовічна історія України»**

1. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни. Археологія та історія: навч. посібник. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с. URL:http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_slovi_any.pdf
2. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с. URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksandrovych_Volodymyr/Korol_Danylo_Romanovych.pdf
3. Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали / за ред. Д. Н. Козак. Київ, 2004. 336 с. URL: <https://surl.li/ywhdlo>
4. Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/baran_volodymyr/istorychni_vytoky_ukrainskoho_narodu/
5. Баран В.Д. Походження українського народу. Київ, 2002. 194 с.
6. Браїчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). Київ : Наук. думка, 1964. 355 с. URL:http://history.org.ua/LiberUA/Brajch_bilyadz_1964/Brajch_bilyadz_1964.pdf
7. Браїчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т.І. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Vybrane_Tom_1/
8. Браїчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. О. Сухобокова. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. II. Хозарія і Русь. Аскольд - цар київський. 816 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Vybrane_Tom_2/
9. Браїчевський М. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 224 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Braichevskiy_Mykhailo/Pokhodzhennia_Rusi.pdf
10. Браїчевський М. Походження слов'янської писемності. 2-ге вид. Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. 154 с.
11. Браїчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 261 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Utverdzhennia_khrystyianstva_na_Rusi/
12. Бунятян К. П. Давнє населення України: навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с. URL: <https://surl.li/acogwr>
13. Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття /Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Vid_venediv_do_Rusi_Zbirnyk_naukovykh_p_rats.pdf
14. Відейко М. Ю. Україна: від Трипілля до Антів. Київ : КВІЦ, 2008. 280 с.
15. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. НАН України, Інститут археології. Київ, 2002. 144 с.
16. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. 2.вид. Київ : Академперіодика, 2003. 184с.
17. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. Київ : Наш час, 2007. 296 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Videiko_Mykhailo/Shliakhamy_trypilskoho_svitu/

18. Винокур І., Телегін Д. Археологія України: навч. посібник. Тернопіль, 2008. 498 с.
19. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть. Львів : Левада, 2017. 478 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Halych_u_politychnomu_zhytti_Yevropy_KhIKhIV_stolit.pdf?
20. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. I: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>
21. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.
22. Войтович Л.В. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. 181 с. URL: [https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniaz_Lev_Danylovych.pdf?](https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniaz_Lev_Danylovych.pdf)
23. Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Т.260. Кн.2. Львів, 2010. С.7-23. URL: http://chtvyvo.org.ua/authors/Voitovych_Leontii/Sarmaty_na_zemliakh_nynishnoi_Ukrainy_problemy_lokalizatsii_plemen/
24. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с. URL: <https://surl.li/ulpdmr>
25. Wołoszczuk Myrosław, Ruś a Polska: wybrane średniowieczne zagadnienia / Jak prowadzić stosunki międzynarodowe w kontekście przeszłości? Diagnozy, recepty, zapis debat, red. D. Wębnowski, A. Goszczyński, Warszawa: Fundacja im. Janusza Kurtyki, 2022. S.23-28.
26. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. - перша половина VI ст. н. е.) Монографія. Харків: Парус, 2006. URL: http://chtvyvo.org.ua/authors/Havrylenko_Oleksandr/Antychni_derzhavy_Pivnichnoho_Prychornomoria_bilia_vytokiv_vitchyznianoho_prava/
27. Галич. Збірник наук. праць. Томи 1-11. Івано-Франківськ, ТзОВ "Лілея-НВ", 2016-2024. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/hal_sw
28. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегрич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с. URL: <https://surl.li/dlwveg>
29. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
30. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV : Мельпомена / переклад А.Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. С. 180-228. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Herodot/Istorii_v_deviaty_knyhakh.pdf?
31. Геродот. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ: Довіра, 1992. 72 с. URL: https://chtvyvo.org.ua/authors/Herodot/Skifiia_Naidavnishyi_opys_Ukrainy_z_V_stolittia_pered_Khrystom/
32. Головка О.Б. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. Львів, 2010. С.116–132. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko/Oleksandr/Viina_za_halytsku_spadschynu_1187_1189.pdf?

33. Головка О. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX—XII століття) / Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2005. № 5. С. 87-131. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2005_5_87
34. Головка О. Князь Володимирко Володарович – перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006-2007. Вип. 13. С. 90-97. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/090Holovko.pdf>
35. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ : Стилос, 2001. 249 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Kniaz_Roman_Mstyslavych_ta_yo_ho_doba.pdf?
36. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД “Стилос”, 2006. 575 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Korona_Danyla_Halytskoho/
37. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Rus_i_Polscha_v_mizhnarodnomu_zhytti_Yevropy_X_-_persha_polovyna_XIII_st.pdf?
38. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Narysy_z_istorii_mahdeburzko_ho_prava_v_Ukraini_XVI_-_pochatok_XVII_st.pdf?
39. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т.1. Івано-Франківськ, 1992. 201 с.
40. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк : НТШ, 1958. 174 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak/Halytsko-Volynska_derzhava.pdf?
41. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 264 с.; Т. 3. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 285 с. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrushe.htm>
42. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
43. Давня історія України: в 3-х томах. Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. 1997. 560 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_1_Pervisne_suspilstvo/
44. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / відп. ред. С.Д. Крижицький. 1998. 496 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_2_Skifo-antychna_doba/
45. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_3_Sloviano-ruska_doba/
46. Данило Романович і його часи / за ред. М.Волощука і В.Нагірного. *Colloquia Russica. Series II, vol. 3. Krakow–Bratislava. 2015. Т. 5. 269 с.*
47. Dariusz Dąbrowski, Król Rusi Daniel Romanowicz. *O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: Avalon, 2016, 412 s.*
48. Дипломатія Русі середньовічної (X–XVI вік). *Colloquia Russica. Series I, vol. 10. Kraków, 2021. Seria I. Tom 10. 349 s.*

49. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrani-zalzyak-ll-.html>
50. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zalizniak/Vid_sklavyniv_do_ukrainskoi_natsii
51. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Pervisna_istoriia_Ukrainy.pdf
52. Залізник Л. Походження індоєвропейців / Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. / Кер. авт. кол. В.Баран. Київ : НДІ українознавства, 2018. С. 25-57. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukraina_i_ukrainstvo_v_etnokulturnykh_protseakh_kontseptualni_uzahalnennia.pdf
53. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. Львів, 2013. 876 с. URL: <https://surl.li/hkxbbu>
54. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2000. 1136 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_1_Istoriia_kultury_davnoho_naselennia_Ukrainy/
55. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 2. Українська культура XIII - першої половини XVII століття / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2001. 848 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_2_Ukrainska_kultura_XIII_-_pershoi_polovyny_XVII_stolit/
56. Історія цивілізації. Україна. Том 1: Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_do_n_e_IX_st.pdf
57. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf>
58. Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т. Т.1 / Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та ін. К., 2004. 703 с.; Т. 2 / Балабіна В. І., Белановська Т. Д., Бобровський Т. А. та ін. 2004. 654 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007720>
59. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 174 с.
60. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали V ст. до н.е. – 1774 р./ Керівник колективу упорядників Г.Боряк. Київ, 2009. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-524-0/978-966-521-524-0.pdf>
61. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / авт. кол.: В. Замлинський (керівник). Київ: Вид-во Україна, 1993. 396 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-319-01062-1/5-319-01062-1.pdf>
62. Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. 488 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zaitsev_Y/Istoriya_Ukrainy_vyd2/
63. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2000. 1136 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_1_Istoriia_kultury_davnoho_naselennia_Ukrainy.pdf

64. Історія української культури : у п'яти томах.Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / [В.С.Александрович та ін.]; голов. редкол.: Ісаєвич Я.Д. 2001. 846 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_2_Ukrainska_kultura_XIII_-_pershoi_polovyny_XVII_stolit.pdf?
65. Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Монографія. Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2015. 320 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Koval_Ihor/Suchasna_arkheolohiia_kniazhoho_Halycha_i_Halytskoi_zemli.pdf?
66. Климовський С., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320-1569. Вид. 2-ге, переробл. / відп. ред. Ю. Ференцева. Київ: ТОВ "Балтія-Друк", 2017. 176 с.
67. Коротке зведення писемних джерел про слов'ян (I – поч. II тис. н. е.). Давня історія України. Київ, 1995. Кн. 2. С. 198–205. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Knyha_2/
68. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Київ : Наукова думка, 1979. 185 с.
69. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 338 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kotliar_Mykola/Dukhovnyi_svit_litopysannia.pdf?
70. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
71. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 239 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Davnoruska_derzhava/
72. Котляр М. Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 316 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kotliar_Mykola/Kyivskyi_litopys_XII_stolittia_Istorychne_doslidzhennia.pdf?
73. Котляр М. Ф., В. М. Ричка. Княжий двір Південної Русі X-XIII ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008.357 с.
74. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
75. Котляр М.Ф. Феномен княжого двору на Русі. *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 51-64. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_4_51
76. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv.htm>
77. Крип'якевич І. Історія української культури. Київ: Либідь, 1994. 656 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult.htm>
78. Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського половині XVI ст. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Т. II. С. 82-95 URL: https://shron1.Chtyvo.org.ua/Kulakovskiy_Petro/Rol_kniazia_Kostiantyna_Ostrozkocho_v_orhanizatsii_oborony_Pivdenykh_rubezhiv_Velykoho_kniazivstva_L.pdf?
79. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akty/e_dzherela_kupchynskuj_akty.pdf
80. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.С.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

81. Михайловський В. Влада далека і близька у вимірі пізнього Середньовіччя в українській історії. Київська академія. 2023. Вип. 20. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mykhailovskyi_Vitalii/Vlada_daleka_i_blyzka_u_vymiri_piznoho_Serednovichchia_v_ukrainskii_istorii.pdf?
82. Михайловський В. Наші королі — Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023. 434 с.
83. Мозолевський Б. Скіфський степ. Київ : Наукова думка, 1983. 200 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskyi_Borys/Skifskyi_step.pdf?
84. Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. 319 с.
85. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / переклад з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Litopysets_Nestor/Povist_vremianykh_lit_za_Ipatskym_spyskom
86. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 728 с. URL: <http://litopys.org.ua/popovych/narys.htm>
87. “Правда Руська” Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г.Демиденко, В.М.Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я.Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.
88. Правда руська. Переклад зроблено за виданням: Правда Руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склали та підготували до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
89. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / відп. ред. О. Мишанич; ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Т. II. Київ : Обереги, 2003. 1306 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-513-215-6/966-513-215-6.pdf>
90. Рибалка І. Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: підручник для історичних факультетів вищих навч. закладів. Харків : Основа, 1994. 448 с. URL: <https://surl.li/bdgeb>
91. Ричка В. М. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 180 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychka_Volodymyr/Vsia_korolivska_rat_Vlada_Kyivskoi_Rusi.pdf?
92. Ричка В. М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ: Інститут історії України, 2013. 222 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychka_Volodymyr/Y_prosvty_iu_kreschenem_sviatm_Khrystyianizatsiia_Kyivskoi_Rusi.pdf?
93. Ричка В. М. “Київ – Другий Єрусалим”: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3792-8/966-02-3792-8.pdf>
94. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ : Альтернативи, 2004. 365 с.
95. Ричка В. М. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. Київ : Інститут історії України, 2015. 132 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychka_Volodymyr/Lytsar_Dukhu_Volodymyr_Velykyi_v_istorii_ta_pamiaty.pdf?
96. Ричка В. М. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ : Видавничий дім “Скіф», 2012. 208 с.
97. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 206 с.

98. Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волошук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Х., 2016. 352 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voloschuk_Myroslav/Rus_pislia_Rusi_Mizh_koronoiu_i_bulavoiu_Ukrainski_zemli_vid_korolivstva_Rusi_do_Viiska_Zaporozkoho/
99. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 430 с. URL: <https://surl.li/yngjtx>
100. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020573>.
101. Томенчук Б. Археологія давнього Галича / Галич. Збірник наукових праць / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2022. Серія 2. Випуск 9. 368 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tomenchuk_Bohdan/Arkheolohiia_davnoho_Halycha.pdf
102. Троневи́ч П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. Луцьк: Християнське життя, 2003. 112 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002590>.
103. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. Київ: НДІУ, 2018. 304 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukraina_i_ukrainstvo_v_etnokulturnykh_protseсах_kontseptualni_u_zahalnennia.pdf
104. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. На світанку історії / К.Бунатян, В.Мурзін, О.Симоненко. Київ, 1998. 336 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf>
105. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.2.: Античні держави Північного Причорномор'я / Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Київ, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-32-9/966-7217-32-9.pdf>
106. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.3: Давні слов'яни / Баран В.Д. Київ : Альтернативи, 1998. 333 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-41-8/966-7217-41-8.pdf>
107. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
108. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-44-2/966-7217-44-2.pdf>
109. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-56-6/966-7217-56-6.pdf>
110. Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.). Навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2005, 284 с.
111. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fedaka_Serhii/Politychna_istoriia_Ukrainy-Rusi_doby_transformatsii_imperii_Riurykovychiv_XII_stolittia.pdf

112. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь ; ред., упоряд. іл. Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1997. 222 с. URL: <https://archive.org/details/art-of-old-halych-mykhailo-fihol-1997/page/n5/mode/2up>
113. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. 688 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiia_z_istorii_Ukrainy_lytovsko-polskoi_doby.pdf?
114. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст./ НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко. Київ, 2003. 140 с. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Tsentralna_Ukraina_za_doby_klasychnoho_serednovichchia_studii_z_istorii_XIV_st.pdf?
115. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 387 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Zakhidni_volodinnia_Ulusu_Dzhuchy_politychna_istoriia_terytorialno-administratyvnyi_ustrii_ekonomika.pdf
116. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 176 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016966.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0
117. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? монографія / І.К.Чугаєва; відп. ред. В.О.Дятлов. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 336 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chuhaieva_I_ryna/Chernihivske_litopysannia_KhIKhIII_st_istoriografichnyi_mif_chy_istorychne_dzherele7.pdf?
118. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?
119. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm>
120. Щодра О. Українська державність: генеза і розвиток в Києво-Руській державі // Росія-Україна: зради, союзи, війни / Редактор М. Р. Литвин. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Львів, 2022. С. 15-33. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/RosiiUkraina_zrady_soiuzu_viiny.pdf?
121. Яковенко Н., Кравченко В. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; Редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.
122. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століть. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с. URL: <https://surl.li/ooyxkt>

Інформаційні ресурси

www.history.org.ua. – Інститут історії України НАНУ.

www.nbuv.gov.ua. – Національна бібліотека ім. В. Вернадського.

<http://litopys.org.ua/> - електронний збірник першоджерел та історичної літератури з історії України IX – XIX ст.

Методичні поради щодо підготовки студентів до семінарських занять і організації самостійної роботи

Семінарське заняття 1.

Тема: Давня та середньовічна історія України як складова частина української історії. Розвиток матеріальної і духовної культури населення українських земель в період кам'яної доби.

План:

1. Предмет, завдання, хронологічні межі, методологічні основи вивчення курсу «Давня і середньовічна історія України».
2. Джерела вивчення давньої і середньовічної історії України. Міждисциплінарні зв'язки.
3. Періодизація історії первісного суспільства.
4. Українські землі в період палеоліту та мезоліту.
5. Неолітична революція та її вплив на розвиток первісного суспільства: зміни в господарському і духовному житті, формування нових суспільних відносин.

Список рекомендованої літератури:

1. Бунятян К. П. Давнє населення України: навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с. URL: <https://surl.li/acogwr>
2. Бунятян К., Мурзін В. Симоненко О. На світанку історії. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. Київ, 1998. 336 с. URL: [http:// history.org.ua / LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf)
3. Давня історія України у 2-х кн.: Кн. 1. Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Д Козак.Н., Крижицький С.Д. та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
4. Давня історія України: в 3-х томах. Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. 1997. 560 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_1_Pervisne_suspilstvo/
5. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrani-zalznyak-ll-.html>
6. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zalzniak/Pervisna_istoriia_Ukrainy.pdf
7. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков. Київ: Либідь, 1992. 376 с.
8. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні чітко окресліть предмет та завдання дисципліни «Давня і середньовічна історія України». Зазначимо, що є метою викладання даної навчальної дисципліни є формування у майбутніх фахівців професійних компетентностей

вчителя, який має глибокі теоретичні знання історії України давньої і середньовічної доби і володіє практичними вміннями і навичками, необхідними для забезпечення високої ефективності навчання історії.

У вивченні і викладанні давньої і середньовічної історії України застосовують систему принципів і засобів побудови теорій, систематизації історичних знань, а також емпіричних досліджень на рівні конкретного історичного аналізу. Ця система являє собою методологію історичної науки. Основоположними принципами вивчення дисципліни «Давня і середньовічна історія України» є принципи історизму і об'єктивності. Поясніть, як ви розумієте ці терміни.

Із загальнонаукових методів, до яких вдається дисципліна «Давня і середньовічна історія України», насамперед, потрібно виділити два: історичний та логічний. Застосовуючи історичний метод, науковці простежують явище на всіх стадіях його розвитку і в усій специфічності його перебігу в конкретних умовах місця і часу. Використовуючи логічний метод – аналізують явище на кінцевій стадії його розвитку, коли воно сформувалось і всі його властивості набули завершеного вигляду. Які спеціальні історичні методи можна використовувати при вивченні давньої і середньовічної історії України? Поясніть доцільність використання порівняльно-історичного і ретроспективного методів. Зауважимо, що названі вище методи і принципи вимагають у вивченні курсу «Давня і середньовічна історія України» опиратися на конкретні факти, документи, історичні джерела, причому брати їх інформацію у сукупності і взаємозв'язку – як позитивну, так і негативну.

Окресліть хронологічні межі давньої і середньовічної історії України. Поняття «давня історія» в порівнянні з поняттями «середньовічна історія» і «нова історія» в сучасній історичній науці є найменш строгим, оскільки охоплює змістовно неоднорідні періоди, штучно об'єднуючи їх в один надтривалий (за історичними мірками) відтинок часу.

Найдовший відтинок давньої історії України є дописемним, а отже, єдиними свідками тогочасних подій для нас є матеріальні залишки життєдіяльності давніх людей (їх вивчає археологія, й тому вони називаються археологічними джерелами). Дописемний період називають інколи доісторією або праісторією. Писемна історія розпочинається з виникненням цивілізацій на рубежі IV-III тис. до н. е.

У контексті всесвітньої історії під середньовіччям більшість науковців розуміють тривалу історичну епоху, початок якої в Європі збігається із загибеллю Західної Римської імперії (476 р.), а її завершення – з великими географічними відкриттями (кінець XV ст.).

Серед істориків немає єдиної думки про межу між давньою і середньовічною історією України. Ми дотримуємося того погляду, що доба середніх віків в українській історії розпочинається із середини I тис. н.е. – часу існування ранньосередньовічних слов'янських культур і формування племінних політичних утворень – і завершується кінцем XV ст., коли були ліквідовані удільні князівства й усі українські землі потрапили до складу інших держав.

Які періоди, що відповідають європейському ранньому, зрілому й пізньому середньовіччю можна вирізнити в українській історії?

Друге питання стосується характеристики джерел до вивчення давньої і середньовічної історії України. Поясніть, як ви розумієте термін «історичне джерело». Чим відрізняються історичні джерела від історичних досліджень?

За способом передачі подій минулого історичні джерела, що використовуються при вивченні дисципліни «Давня і середньовічна історія України», поділяються на такі категорії: писемні, вербальні, зображальні, оповідні, речові. Ці категорії не є

строго визначеними, і одні й ті самі джерела можуть зараховуватися до різних категорій.

Дайте характеристику основних джерел, інформація яких є особливо цінною при вивченні давньої і середньовічної історії України. Зауважимо, що історик повинен уміти знаходити потрібні йому джерела, тобто володіти джерелознавчою евристикою, ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики. Для відтворення картини минулого фахівцеві конче необхідно навчитися здобувати з джерела максимум потрібної йому інформації, в тому числі й прихованої, встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

У третьому питанні слід взяти до уваги, що періодизація історії первісного суспільства здійснена за принципом: з якого матеріалу і за допомогою яких технологій виготовлялися знаряддя праці. Слід пояснити, чому в історичній науці утвердився саме такий принцип при здійсненні періодизації первісної доби.

Подайте усталену в науці періодизацію історії первісного суспільства, вкажіть епохи, назви котрим було дано в залежності від місцезнаходження вперше виявлених дослідниками кам'яних знарядь праці, характерних для них. Зокрема, у ранньому палеоліті виділіть такі епохи: олдувайську (близько 3 млн. – 1,5 млн. років тому); ашельську (1,5 млн. – 150 тис. років тому); мустьєрську (150 тис. – 40 – 35 тис. років тому).

Використовуючи матеріал підручників та монографічної літератури, пропонується заповнити таблицю:

Період	Хронологічні рамки	Основні здобутки в розвитку матеріальної та духовної культури	Стоянки первісних людей на території України
--------	--------------------	---	--

За допомогою таблиці треба вміти охарактеризувати зміни, що відбувалися в розвитку людського суспільства впродовж кожного періоду.

Готуючи відповідь на четверте питання, слід звернути увагу на наступне: як відбувалося заселення території України в час палеоліту (стоянки первісних людей)?

Під впливом яких факторів відбувалися суттєві зміни у формах господарської діяльності первісних людей в період палеоліту? Яким чином свідомо трудова діяльність сприяла фізичній та розумовій еволюції людини палеолітичного часу? Які фактори мали визначальний вплив на процес антропогенезу?

В чому була перевага кроманьйонців над неандертальцями?

Що спричинило виникнення релігії в період середнього палеоліту і як еволюціонували форми релігійних вірувань в час пізньопалеолітичної доби? Які особливості духовного світу первісних людей в період палеоліту? Опишіть знайдені на території України пізньопалеолітичні зразки первісного мистецтва, що репрезентують скульптуру, барельєф, гравірування та живопис. Зверніть увагу, що в обрядових культах простежуються витоки п'яти форм релігійних уявлень тогочасної людини: анімівзму, тотемізму, фетишизму і магії.

Які зміни відбувалися в господарському та духовному житті людей в період мезоліту?

Які фактори спричинили ці зміни? Охарактеризуйте мікролітичну техніку обробки каменю та виготовлення вкладишевих знарядь. З'ясуйте значення винайдення луку та стріл. Що дало людям приручення тварин?

Які зміни у сфері соціальної організації людства відбулися в період палеоліту та мезоліту (первісне людське стадо, родова община)?

Студенти повинні вміти визначати хронологічні та територіальні межі поширення археологічних культур мезолітичного часу, знати характерні ознаки кожної з них.

У відповіді на п'яте питання визначте чинники, що спричинили перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання. Поясніть терміни «неоліт», «неолітична революція». Опишіть створення нових знарядь праці (мотики, серпа), виникнення нових прийомів обробки каменю (шліфування, свердління, розпилювання), появу кераміки, прядіння та ткацтва. Проаналізуйте суспільний устрій і духовну культуру, зверніть увагу демографічний вибух та початок переходу від патріархату до матріархату. Чому зміни, які відбулися, можна вважати революційними?

Зверніть увагу, що через специфіку природно-кліматичних зон та культурних традицій в Україні склалося декілька груп неолітичного населення з різними типами господарської діяльності.

Так, у лісостеповій зоні та передгір'ях Карпат в господарській діяльності домінувало мотичне землеробство та м'ясо-молочне скотарство, при збереженні значної ролі мисливського промислу (культури мальованої та лінійно-стрічкової кераміки). У виробничій діяльності нижньодонського та азовсько-дніпровського населення переважало скотарство, при збереженні певної ролі мисливства. Господарство сурського, дніпро-донецького, кримського та буго-дністровського населення вчені класифікують як привласнююче з елементами раннього землеробства та скотарства. Побут населення з ямково-гребінцевою керамікою означається як привласнююча економіка, що збереглася аж до доби бронзи. Охарактеризуйте детальніше всі ці типи господарської діяльності та вказані археологічні культури.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає сутність принципів історизму і об'єктивності вивчення історії України?
2. Що таке історичні джерела і як ними користуватись?
3. Чим відрізняються між собою історичні джерела й історичні дослідження?
4. Визначте періоди розвитку первісного суспільства України.
5. Під впливом яких факторів відбувалися суттєві зміни у господарській діяльності первісних людей в період палеоліту?
6. Яким чином свідома трудова діяльність сприяла фізичній та розумовій еволюції людини палеолітичного часу?
7. Що спричинило виникнення релігії в період середнього палеоліту і як еволюціонували форми релігійних вірувань в час пізньопалеолітичної доби?
8. Які зміни відбувалися в господарському та духовному житті людей в період мезоліту? Які фактори спричинили ці зміни?
9. Простежте зміни, що відбулися у сфері соціальної організації людства в період палеоліту та мезоліту.
10. Чи можна вважати правильною тезу про те, що значення «неолітичної революції» полягає у створенні передумов для формування нового способу життя, нових –

економічних – стосунків, а точніше, соціально-економічних, оскільки вони були підпорядковані соціальним нормам, моралі, де панував дух колективізму.

11. Чи прослідковувалися особливості переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих в різних регіонах України?

12. Віднайдіть спільні і відмінні риси матеріальної культури племен енеолітичної доби.

Семінарське заняття 2.

Тема: Економічний і суспільний розвиток етнокультурних спільнот мідного і бронзового віків.

План.

1. Енеоліт на території українських земель: загальна характеристика доби. Енеолітичні племена лісостепової і степової зон України: розселення, особливості господарського життя та суспільних відносин.

2. Трипільська культура: історія вивчення, праатьківщина, етнічні аспекти; форми господарської діяльності та побут трипільських племен; суспільні відносини, вірування та мистецтво. Феномен трипільської культури, причини зникнення і значення в історії України. Трипільсько-арійська концепція походження українського народу.

3. Середньостогівська та ямна археологічні культури.

4. Бронзова доба: хронологічні межі та періодизація, загальна характеристика доби. Суспільний поділ праці: світ землеробів і скотарів. Розвиток бронзоліварного ремесла і метало-обробки на території давньої України.

5. Зміни в господарському і суспільному житті населення лісостепової зони України.

6. Особливості господарського і суспільного життя племен степової зони України у добу бронзи.

Список рекомендованої літератури:

1. Бунятян К. П. Давнє населення України: навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с. URL: <https://surl.li/acogwr>

2. Бунятян К., Мурзін В. Симоненко О. На світанку історії. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. Київ, 1998. 336 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf>

3. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. НАН України, Інститут археології. Київ, 2002. 144 с.

4. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. Київ: Наш час, 2007. 296 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Videiko_Mykhailo/Shliakhamy_trypils_koho_svit_u/

5. Давня історія України у 2-х кн.: Кн. 1. Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Д Козак.Н., Крижицький С.Д. та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.

6. Давня історія України: в 3-х томах. Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. 1997. 560 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_1_Pervisne_suspilstvo/

7. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrani-zalznyak-ll-.html>

8. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Pervisna_istoriia_Ukrainy.pdf?
9. Залізник Л. Походження індоєвропейців / Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. / Кер. авт. кол. В.Баран. Київ: НДІ українознавства, 2018. С. 25-57. https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukraina_i_ukrainstvo_v_etnokulturnykh_protseakh_kontseptualni_uzahalnennia.pdf?
10. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrani-zalznyak-ll-.html>
11. Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т. Т.1 / Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та ін. К., 2004. 703 с.; Т. 2 / Балабіна В. І., Белановська Т. Д., Бобровський Т. А. та ін. 2004. 654 с. Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т. Т.1 / Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та ін. К., 2004. 703 с.; Т. 2 / Балабіна В. І., Белановська Т. Д., Бобровський Т. А. та ін. 2004. 654 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/EnRt2_2004/EnRt2_2004.pdf
12. Охріменко Г. Історичні процеси за доби бронзи на Західній Волині. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип.13. Львів, 2010. С.137-147
13. Ткачук Т. М. Знакова система Трипільської культури. *Археологія*. 1993. № 3. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tkachuk_Taras/Znakova_systema_trypilskoj_kultury.pdf?
14. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков. Київ: Либідь, 1992. 376 с.
15. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Відеоресурси:

- Трипільська цивілізація URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AFWA8An8xWs>
 Трипільські розкопки в с.Майданецьке URL:
https://www.youtube.com/watch?v=McVDcYc_WwY
 Трипільля. Забута цивілізація Старої Європи / URL:
https://www.youtube.com/watch?v=IO_CQy9j6oA

Методичні поради:

У першому питанні дайте визначення енеоліту та опишіть його характерні риси. Доведіть, що однією з найважливіших рис енеолітичної доби був інтенсивний розвиток відтворюючого господарства, який призвів до переформування соціальних відносин у суспільстві, до переходу до останньої фази первісності.

Слід зауважити, що в Україні специфічною рисою в розвитку відтворюючої економіки було органічне поєднання двох основних галузей господарства – землеробства та скотарства. Саме у цю добу створились умови для широкомасштабного польового орного землеробства, що значно підвищувало продуктивність господарства, яке стало основою для подальшого розвитку та прогресу первісного суспільства. Поява надлишків продуктів надала можливість для звільнення частини членів родових общин для занять, пов'язаних не з безпосередньо матеріальним виробництвом, а з духовною сферою суспільства. Проаналізуйте

перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало відокремлення скотарства від землеробства.

Землеробське населення мешкало переважно на правобережній лісостеповій частині України, де були найбільш сприятливі умови для вирощування основних злакових культур (культура лійчастого посуду, трипільська культура), а причорноморські степи й Крим заселяли племена з переважанням скотарського (скотарсько-землеробського) способу ведення господарства – носії середньостогівської, ямної та інших археологічних культур.

У другому питанні з'ясуйте суть автохтонної, міграційної й синтезної теорій виникнення й етнічної належності трипільської культури. Яка з них, на вашу думку, є найбільш обґрунтованою? Визначте етапи розвитку, межі поширення і характерні риси трипільської культури. Охарактеризуйте форми господарської діяльності та побут трипільців. В чому особливість трипільських поселень, житла, укріплень? Знаряддя праці та предмети побуту. Гончарство «мальованої кераміки». Використання металу.

Визначте причини виникнення трипільських протоміст. Що було визначальним у цьому контексті: потреба в координації колективних дій, пов'язаних з освоєнням та розподілом нових земель, будівництвом поселень, ритуальними діями (спалення поселень при переселенні), чи потреба захоплення контролю над великими територіями з їх практично незайманими біоресурсами і з цією метою необхідність створення громади з більшим військово-демографічним потенціалом?

Опишіть найвідоміші поселення-протоміста (Володимирівка, Майданецьке, Тальянки, Веселий Кут, Доброводи та ін.) та з'ясуйте причини їхнього зникнення.

Визначте особливості суспільних відносин, релігійних вірувань та мистецтва трипільців.

Чи можна вважати трипільське суспільство протоцивілізацією на території України? Обґрунтуйте свою думку. З'ясуйте основні версії загибелі трипільської культури.

У третьому питанні вкажіть, коли і на якій території проживали племена середньостогівської та ямної археологічних культур. В чому полягала особливість господарського життя і суспільних відносин енеолітичних племен степової зони України?

У четвертому питанні дайте загальну характеристику бронзової доби, визначте її хронологічні межі та періоди. Виділіть три умовні періоди: ранній (2000 – 1600 рр. до н.е.), середній (1600 – 1200 рр. до н.е.) та пізній (1200 – 800 рр. до н.е.), означаючи в такий спосіб як зміни в розвитку металургійного виробництва, так і головні історичні процеси епохи.

Розвиток металургії бронзи і поява внаслідок цього значної кількості металевих знарядь праці сприяли стрімкому розвитку всього господарського комплексу, зростанню продуктивності праці в усіх сферах, кардинальним змінам у сфері суспільних відносин. Для доби бронзи характерними були: відокремлення скотарства від землеробства; активізація примітивної торгівлі, яка включала в себе тепер не лише злаки (ячмінь, пшеницю, просо, жито) і м'ясо, але й металеві вироби і сіль; посилення ролі чоловіка в господарстві й усіх сферах суспільного життя, заміна матриархату патріархатом; поглиблення майнової, а з часом і соціальної диференціації суспільства; формування союзів племен; посилення військової активності племен, потреба в організації оборони; важливі процеси етногенетичного змісту: міграції племен, формування першого начерку етнічної карти Європи.

Поясніть, які фактори зумовили швидке розповсюдження бронзоліварного

виробництва. Зауважимо, що перші бронзові вироби, виготовлені на Кавказі і Балканах, почали поширюватися на території України вже на початку II тис. до н. е. Поступово було налагоджене місцеве виробництво: у Донецькому басейні сформувався центр металургії, а в Карпатсько-Дунайському регіоні – металообробки. Сировина для плавлення бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Північнокавказького та Приуральського регіонів. Дефіцит її частково компенсували за рахунок розробки родовищ міді Донбасу та Волині. Найактивніше процеси поширення бронзи відбувалися у Степу (ямна, катакомбна, зрубна культури), Прикарпатті (культури шнурової кераміки, комарівська, Ноа) та Закарпатті (культури Отомань, Фельшесевч-Станове, Гава). Населення Північної України (середньодніпровська, мар'янівська, бондарихінська, білогрудівська культури) відчувало хронічну нестачу бронзи.

Широке розповсюдження бронзолivarного виробництва зумовлювалося більшою твердістю бронзи, аніж міді, в поєднанні з порівняно низькою температурою плавлення, яку можна було отримати навіть у найпримітивніших печах. стрімкий розвиток всього господарського комплексу, зростання продуктивності праці в усіх сферах, кардинальні зміни у сфері суспільних відносин?

Історичні процеси на теренах України доби бронзи характеризуються початком назрівання кризи родоплемінного ладу, що археологічно проявилася у появі аристократичних поховань, накопиченню скарбів тощо. Поділ території України на дві природно-господарські зони призвів до формування двох окремих укладів життя – кочового скотарства та осілого землеробства, появи обміну та військових конфліктів. Зростання продуктивності праці стало підґрунтям майнової диференціації, зміцнюється племінна структура суспільства, що переростає у вождівства, виділяється племінна аристократія.

Зверніть увагу, що у добу бронзи процеси культурно-господарської та етнічної кристалізації у вигляді великої кількості нових археологічних культур стали особливо помітними. Серед археологічних культур чітко спостерігається господарська спеціалізація, вагомні успіхи у господарюванні та в духовному житті. Вивчення окремих археологічних культур дає можливість простежити особливості господарського та суспільного життя населення різних регіонів України. Пояснить, яким чином використання бронзових знарядь виробництва прискорило процес господарської спеціалізації племен у відповідності до кліматичних умов українського Лісостепу, Полісся і Степу, в результаті чого відбувся перший суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства.

Для висвітлення п'ятого і шостого питань рекомендуємо заповнити таблицю:

Назва археологічної культури	Хронологічні та географічні межі	Розвиток бронзолivarного ремесла і металообробки	Особливості господарського життя	Обмін продуктами праці	Майнова і станова нерівність	Суспільні відносини	Духовне життя, вірування

Доцільно вносити у таблицю конкретну інформацію, отриману в результаті археологічних досліджень (на основі опрацювання рекомендованої історичної літератури). Зокрема: відомості щодо розташування бронзолivarних чи металообробних майстерень, щодо знахідок скарбів бронзових виробів чи знарядь праці, щодо виявлених поховань з багатим супровідним матеріалом, тощо.

Зверніть увагу, що доба ранньої бронзи в Україні представлена передовсім ямною та катакомбною культурно-історичними спільностями, культурою шнурової кераміки та городоцько-здовбицькою культурою, доба середньої бронзи – культурою багатопружкової кераміки, стжижовською і мар'янівською культурами, культурою Отомань і Хлопце-Веселе, доба пізньої бронзи – культурою багатопружкової кераміки, зрубною, тшинецькою, комарівською, сосницькою, сабатинівською, білогрудівською та ранньою чорноліською культурами.

На основі аналізу інформації з археологічних джерел з'ясуйте особливості господарського життя, суспільного та духовного розвитку племен українського Лісостепу і Полісся а Степу за доби бронзи.

Питання для самоконтролю:

1. Які факти свідчать про “неолітичну революцію” на землях України. Вкажіть фактори, що її зумовили.
2. Дайте характеристику трипільської культури? Коли вона існувала? За якими матеріальними залишками ми можемо судити про художню культуру людей трипільської культури?
3. Що є цивілізація та які її ознаки? Чи можна вважати трипільську культуру цивілізацією?
4. Які зміни в господарстві населення України відбулися в період бронзового віку? Чим вони були зумовлені?
5. Назвіть центри бронзолivarного ремесла в Україні бронзової доби. Чому бронзовий вік нерідко називають добою «першого Великого переселення народів»?
6. Назвіть археологічні культури, поширені на території лісостепової зони України і Полісся за доби бронзи.
7. Що призвело до першого суспільного поділу праці ?
8. На прикладі ямної археологічної культури з'ясуйте особливості бронзової доби на території степової зони України.
9. Поясніть терміни: *культура, археологічна культура, архаїчна культура, артефакт, матеріальна культура, духовна культура, матеріальні пам'ятки, традиційність, безписемність, міф, міфологія, міфологічне мислення, космологічний міф, символіка, релігійні вірування, релігійне світосприйняття, дуалізм, культ, цивілізація, міська цивілізація, «первісні венери», майданецьке городище, піктографія, ідеографія.*

Семінарське заняття 3.

Тема: Населення України за доби раннього заліза

План.

1. Загальна характеристика залізного віку.
2. Землеробське населення лісостепової зони України та Полісся в добу раннього заліза.
3. Український степ у кіммерійську добу. Кіммерійці: походження та розселення кіммерійських племен на території України, суспільні відносини, форми господарської діяльності, побут та культура.

4. Взаємини населення Степу і Лісостепу України за кіммерійської доби (IX – середина VII ст. до н.е.).

Джерела:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV : Мельпомена / переклад А.Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. С. 180-228. URL:http://ae-lib.org.ua/texts/herodotus_historiae_4_ua.htm
2. Геродот. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ : Довіра, 1992. 72 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herodot/Skifiia_Naidavnishyi_opys_Ukrainy_z_V_stolittia_pered_Khrystom/
3. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С.11-30. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>

Список рекомендованої літератури:

4. Бунатян К. Давнє населення України. К., 1999. 228 с. URL: <https://surl.li/acogwr>
5. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrainski-zaliznyak-ll-.html>
6. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaliznyak/Pervisna_istoriia_Ukrainy.pdf?
7. Історія цивілізації. Україна. Том 1: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_do_n_e_IX_st.pdf
8. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / відп. ред. С.Д. Крижицький. 1998. 496 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_2_Skifo-antychna_doba/
9. Тереножкін О. Кіммерійські стели. Археологія, 1978, вип. 27. С. 12-22. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Terenozhkin_Oleksii/Kimmeriiski_stely.pdf?
10. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. На світанку історії / К.Бунатян, В.Мурзін, О.Симоненко. Київ, 1998. 336 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf>
11. Черняхів І. Кіммерійці. Міфи, історія, археологія. *Історія України*. 1997. № 23. С.6-7
12. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
13. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні слід з'ясувати чим була зумовлена поява залізних знарядь праці (наявністю родовищ залізної руди, дешевизною виробів із заліза та більшою продуктивністю праці залізних знарядь у порівнянні з бронзовими).

Поясніть, чи можна вважати вірною тезу про те, що технологію обробки заліза населення українського Степу могло запозичити в період пізньобронзової доби у народів Східного Середземномор'я та Малої Азії, для яких вже на той час був характерним високий рівень розвитку чорної металургії.

Побудуйте логічний ланцюг «Вплив відкриття заліза на суспільне і господарське життя суспільства» (**Відкриття заліза – Зростання продуктивності праці – Розвиток торгівлі – Виникнення майнової нерівності – Перехід від родової до сусідської общини – Виникнення держави**).

У другому питанні охарактеризуйте археологічні культури, які існували на території українського Лісостепу в добу раннього заліза. Зауважимо, що період IX – VII ст. до н.е. представлений чорноліською культурою на землях Правобережного лісостепу України, висоцькою та лужицькою – в західних областях України та культурою фракійського гальштату в Середньому Подністров'ї та Північній Буковині.

Враховуючи археологічні дослідження названих культур покажіть специфіку доби раннього заліза.

У третьому питанні зауважте, що кіммерійці є першим народом, чия самоназва нам відома, оскільки цей етнос зафіксований у багатьох писемних джерелах (Що писали про кіммерійців Гомер, Геродот? Яку інформацію про кіммерійців маємо з асирійських клинописних джерел?).

Висвітлюючи питання етнічної належності кіммерійців, слід врахувати різні точки зору. На сьогодні більшість дослідників вважають кіммерійців іранцями, що переселились на територію України із більш східних регіонів. Більш вірогідною є думка, що на межі 10 – 9 ст. до н.е. відбулося велике перегрупування племен всередині єдиного іраномовного масиву. Прийшли з Нижнього Поволжя племена розчинилися в місцевих групах населення, основу яких становили пізні зрубні племена, що перейшли до кочового способу життя.

З'ясуйте, на основі яких джерел історики прийшли до наступних висновків: 1) кіммерійці були першими в Україні скотарями, що перейшли до кочового способу життя; 2) вони опанували мистецтво їзди на конях і їхнє військо складалося з вершників; 3) кіммерійці започаткували в Україні добу заліза; 4) зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад великих родів і виникнення військової знаті; 5) кіммерійське суспільство перебувало на стадії переходу від військової демократії до станово-класового суспільства.

У четвертому питанні охарактеризуйте відносини населення Степу і Лісостепу України за кіммерійської доби (IX – середина VII ст. до н.е.).

Зауважте, що кіммерійці, як кочове плем'я, часто вступали в конфлікти з іншими народами через потребу у пасовищах для скоту. Попри конфлікти, кіммерійці мали культурний обмін зі своїми сусідами, приймали та ділилися традиціями, релігійними віруваннями та мистецтвом. Кіммерійці мали контакти з греками через грецьку колонізацію Північного Причорномор'я, що призвело до культурного обміну та торгівлі.

Є відомості про зіткнення кіммерійців з асирійцями під час походів на Схід. Войовничість кіммерійців проявлялася також під час нападів на племена Українського

Літостепу. Наприклад, які факти свідчать про набіги киммерійців на племена чорноліської археологічної культури?

Киммерійці також мали відносини зі скіфами, іншим кочовим племенем регіону, були і союзниками, і конкурентами.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте загальну характеристику залізного віку на території України.
2. На прикладі однієї з археологічних культур лісостепової зони України дайте характеристику залізної доби.
3. На прикладі чорноліської археологічної культури дайте характеристику доби раннього заліза.
4. Яку інформацію про киммерійців зберегли археологічні джерела ?
5. На основі інформації писемних джерел доведіть, що у киммерійців існувала майнова, соціально-станова диференціація. Чи можна вважати, що киммерійці стояли на порозі класового суспільства. Аргументуйте свою думку.

Семінарське заняття 4.

Тема. Населення України за скіфо-сарматської доби (друга половина VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

План:

1. Скіфи: походження та розселення у Північному Причорномор'ї. Джерелознавчий аспект проблеми. Політична організація та соціальне розшарування скіфського суспільства. Основні етапи скіфської політичної історії.
2. Господарство, побут, звичаї і традиції скіфських племен.
3. Сармати: проблеми походження, хронологія, соціально-економічний розвиток, духовна культура, історична доля.
4. Антична колонізація Північного Причорномор'я: причини, основні центри. Періоди та етапи. Політична форма античних міст-держав, організація влади.
5. Господарство, культура та побут колоністів. Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я.

Джерела:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV : Мельпомена / переклад А.Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. С. 180-228. URL:http://ae-lib.org.ua/texts/herodotus_historiae_4_ua.htm
2. Геродот. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ : Довіра, 1992. 72 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herodot/Skifiia_Naidavnishyi_opys_Ukrainy_z_V_stolittia_pered_Khrystom/
3. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3 : Документи і матеріали V ст. до н.е. – 1774 р. / керівник колективу упорядників Г.Боряк. Київ, 2009. С.53-67. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-524-0/978-966-521-524-0.pdf>
4. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С.11-30. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>

Список рекомендованої літератури:

5. Бунатян К. Давнє населення України. К., 1999. 228 с. URL: <https://surl.li/acogwr>
6. Василенко Г. Велика Скіфія. Київ, 1991. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vasylenko/Velyka_Skifia/
7. Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Т.260. Кн.2. Львів, 2010. С.7-23. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Voitovych_Leontii/Sarmaty_na_zemliakh_nynishnoi_Ukrainy_problemy_lokalizatsii_plemen/
8. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. - перша половина VI ст. н. е.) Монографія. Харків: Парус, 2006. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Havrylenko_Oleksandr/Antychni_derzhavy_Pivnichnoho_Prychornomia_bilia_vytokiv_vitchyznianoho_prava/
9. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/236-arheologiya-ukrani-zalzyak-ll-.html>
10. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Pervisna_istoriia_Ukrainy.pdf
11. Історія цивілізації. Україна. Том 1: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_d_o_n_e_IX_st.pdf
12. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / відп. ред. С.Д. Крижицький. 1998. 496 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_2_Skifo-antychna_doba/
13. Мозолевський Б. Скіфський степ. Київ : Наукова думка, 1983. 200 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskyi_Borys/Skifskyi_step.pdf
14. Тереножкін О. Кіммерійські стели. Археологія, 1978, вип. 27. С. 12-22. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Terenozhkin_Oleksii/Kimmeriiski_stely.pdf
15. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. На світанку історії / К.Бунатян, В.Мурзін, О.Симоненко. Київ, 1998. 336 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-29-9/966-7217-29-9.pdf>
16. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.2.: Античні держави Північного Причорномор'я / Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Київ, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-32-9/966-7217-32-9.pdf>
17. Черняхов І. Кіммерійці. Міфи, історія, археологія. *Історія України*. 1997. № 23. С.6-7
18. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
19. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні ознайомтесь зі свідченнями Гекатея з Мілета (VI-V ст. до н.е.), Геродота (близько 485 — 450 рр. до н.е.), Псевдо-Скілака (IV ст. до н.е.), Ефора (між 405 і 330 рр. до н.е.), географів школи Ератосфена, Діодора Сицилійського (90-21 рр. до н.е.), Страбона (бл. 64/63 рр. до н.е. — бл. 20 р. н.е.), Марка Віспасіна Агриппи (63/64 — 12 рр. до н.е.), Гая Плінія Старшого (23/24 — 79 рр. н.е.), Клавдія Птолемея (сер. II ст. н.е.).

Передайте зміст легенд, пов'язаних з походженням скіфів, які приводить Геродот. При вивченні фрагментів “Історій” Геродота необхідно звернути увагу на різні версії походження скіфів, представлені грецьким істориком, на легенди, пов'язані з початком скіфської історії.

Зауважимо, що вчені досі сперечаються про те, яка ж територія була батьківщиною скіфського народу: одні історики переконані, що скіфи прийшли сюди з Північного Ірану; другі вважають, що вони вперше з'явилися в передгір'ях Алтаю; треті – в Передній Азії; четверті – в Середній Азії; п'яті – в Північному Причорномор'ї, яке предки скіфів залишили в середині II тис. до н.е. Яку версію слід вважати прийнятною ?

Попрацюйте з картою, з'ясуйте, де розселилися описані Геродотом племена, які сучасні назви мають моря, річки, згадані грецьким істориком. Описавши розселення скіфських племен та їхнє господарство, Геродот дав підставу сучасним історикам засумніватися в тому, що населення Середнього Подніпров'я і верхів'їв Південного Бугу було власне скіфським. Проаналізувавши інформацію Геродота, самі зробіть висновок і обґрунтуйте його.

Які категорії скіфського населення виокремив Геродот ? Які з них займали панівне становище у суспільстві і чому ? Охарактеризуйте суспільні відносини у скіфському суспільстві. Доведіть, що розмаїтість скіфських племен детермінувала різноспрямованість культурних контактів, активність культурного діалогу.

Охарактеризуйте устрій Великої Скіфії, висвітліть основні події її політичної історії. Яка інформація, наведена Геродотом, свідчить про кочовий спосіб життя скіфів? Де, згідно з даними Геродота, розселилися скіфські племена, що займалися землеробством? Що дає підставу деяким вченим вважати їх праслов'янами, а не власне скіфами? Охарактеризуйте суспільні відносини у скіфському суспільстві.

Доведіть, що розквіт Скіфії припадає на II пол. V – кін. IV ст. до н.е. Чому у III ст. до н.е. Велика Скіфія припинила своє існування? На який період припадає занепад скіфської держави ? Які фактори призвели до утворення так званих Малих Скіфій ?

Якими була взаємовідносини скіфів з античними (грецькими) містами-державами? Що стало причиною занепаду державності у скіфів ?

У другому питанні Охарактеризуйте вірування скіфів. Яким грецьким богам Геродот знайшов аналогії у скіфській міфології? Які стихії уособлювали названі Геродотом грецькі і скіфські божества? Опишіть звичаї і побут скіфів.

Охарактеризуйте «звіриний стиль» скіфської культури, вірування і побут скіфів, використовуючи дані археологічних досліджень курганів скіфської знаті: Куль-Оба, Чортотлик, Солоха, Мелітопольський курган, Товста Могила.

Висвітлюючи **третє питання**, необхідно наголосити, що сармати – іраномовні племена, які з II ст. до н.е. освоїли степову смугу України і лише в районі Середнього Подніпров'я короткочасно володіли землями аж до широти Києва. Необхідно прослідкувати міграції сарматських племен язигів, роксоланів, аорсів та аланів з глибинних районів Азії у IV – III ст. до н.е. на українські землі.

З'ясуйте походження терміну «сармат». Охарактеризуйте гіпотези щодо етнічної належності сарматів. Візьміть до уваги, що незважаючи на численні дослідження, чіткої відповіді на це питання досі немає. Найпоширені гіпотези – іранська і скіфо-сарматська. На яких аргументах вони базуються ?

Яку територію вважають прабатьківщиною сарматів?

Використавши карту, прослідкуйте міграції сарматських племен язигів, роксоланів, аорсів та аланів у IV – III ст. до н.е. на українські землі. Археологічні знахідки свідчать про велику різноманітність матеріальної культури сарматських племен. Як пояснити цю різноманітність? Чи свідчить вона про різне етнічне походження різних груп сарматів, чи про культурні взаємодії та запозичення?

Що спільного й відмінного у способі життя сарматів з їхніми попередниками — кіммерійцями і скіфами? Чому саме з сарматами пов'язують легенди про амазонок?

Якою була соціальна структура сарматського суспільства? Чи існувала чітка ієрархія, і якщо так, то як вона була організована ?

Розкажіть скіфську легенду, наведену Геродотом про походження племені савроматів від шлюбів амазонок і скіфів. Доведіть, що у сарматському суспільстві велику роль відігравали жінки.

Зверніть увагу, що головним досягненням войовничої сарматської культури став розвиток військової ідеології, формування культів меча, який уособлював бога війни, культів вогню та коня. У суспільно-політичному житті сарматів провідна роль належала військовим вождям – царям, про що свідчить карбування ними власних монет в Ольвії у I ст. н.е. Союз споріднених сарматських племен проіснував до III ст. н. е., коли їх витіснили гуни, які згодом дали поштовх до великого переселення народів.

У четвертому питанні зауважте, що починаючи з VII ст. до н. е. до IV ст. н.е., у Північному Причорномор'ї існували античні міста-держави, створені переселенцями з материкової Греції.

З'ясуйте причини грецької колонізації Північного Причорномор'я. Розкажіть, чим приваблювало північне узбережжя Чорного моря греків-переселенців. Визначте основні періоди та етапи античної колонізації Північного Причорномор'я.

Охарактеризуйте державний устрій грецьких полісів. Доведіть існування демократії в більшості античних міст-держав. Вкажіть на особливість політичного устрою Боспорського царства. На основі писемних і археологічних джерел розкажіть про господарське життя, культуру і побут громадян античних держав.

Охарактеризуйте взаємини еллінів зі скіфами, сарматами. З'ясуйте історичну роль античної колонізації Північного Причорномор'я в українській історії.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте етапи розвитку скіфського суспільства.
2. Яку інформацію про суспільні відносини скіфів у своїй праці «Історія» подає давньогрецький історик Геродот ?
3. Охарактеризуйте взаємини скіфів і громадян античних міст-держав Північного Причорномор'я.
4. Яке поселення вважають першою грецькою колонією на півдні України?
5. Де було розбудовано грецьке місто-колонію Херсонес, яке виникло наприкінці V ст. до н.е.?
6. Який державний устрій мала більшість грецьких полісів у Північному Причорномор'ї?

7. Які факти свідчать про поширення письменності серед грецьких колоністів?
8. Що становило основу господарства греків-колоністів?
9. З'ясуйте роль античної колонізації Північного Причорномор'я в українській історії.

Семінарське заняття 5.

Тема : Найдавніші писемні згадки про слов'ян. Розселення праслов'ян на території України.

План:

1. Найдавніші писемні згадки про слов'ян. Розселення праслов'ян на території України.
2. Анти і склавини: розселення, особливості племінної організації, матеріальна і духовна культура, археологічні відповідності.
3. Слов'яни в період Великого переселення народів: вторгнення готів, гунів. Слов'яни і Візантія.
4. Аварський каганат і занепад антської державності.

Джерела:

1. Коротке зведення писемних джерел про слов'ян (I – поч. II тис. н. е.). Давня історія України. Київ, 1995. Кн. 2. С. 198–205. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Knyha_2/
2. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 30-36. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>].

Список рекомендованої літератури:

1. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни. Археологія та історія: навч. посібник. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_sloviany.pdf
2. Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали / за ред. Д. Н. Козак. Київ, 2004. 336 с. URL: <https://surl.li/ywhdlo>
3. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI - VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наукова думка, 1972. 123 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Aulik_VV/Zymnivske_horodysche_slovianska_pamiatka_VI_VII_st_n_e_v_Zakhidnii_Volyni.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Aulik_VV/Zymnivske_horodysche_slovianska_pamiatka_VI_VII_st_n_e_v_Zakhidnii_Volyni.pdf)
4. Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/baran_volodymyr/istorychni_vytoky_ukrainskoho_narodu/
5. Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. *Записки НТШ*. Львів, 1993. Т.225.
6. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). Київ : Наук. думка, 1964. 355 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Brajch_bilyadz_1964/Brajch_bilyadz_1964.pdf

7. Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.Ua/Zbirnyk_statei/Vid_venediv_do_Rusi_Zbirnyk_naukovykh_prats.pdf?
8. Давня історія України в 2-х кн.: Кн. 1. Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
9. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_3_Slovo-ruska_doba/
10. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с. URL: https://chtyvo.org.Ua/authors/Zalizniak/Vid_sklavyniv_do_ukrainskoi_natsii/
11. Історія цивілізації. Україна. Том 1: Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_do_n_e_IX_st.pdf
12. Конча «Дулібський союз» між міфом і дійсністю. *Вісник Київського національного університету імені М.Шевченка*. 2005. № 9. С. 23-29. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Koncha_Serhii/Dulibskyi_soюз_mizh_mifom_ta_diisnistiu.pdf?
13. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
14. Мартиняк І. Арабські джерела про слов'ян: Ібн Русте "Книга коштовних скарбів". Міфологія і фольклор. 2014. № 1-2. С. 94- 97. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/651/653>
15. Овчинников О. Народи центральної Європи за книгою Ал-Масуді (до питання про «державу волинян»). *Східний світ*, 1995, №2 - 1996, №1. С.77-81. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ovchynnykov_Oleksandr/Narody_tsentralnoi_Yevropy_za_knyhoiu_Al-Masudi_do_pytannia_pro_derzhavu_volynian.pdf
16. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. / Ю.В.Павленко. Київ : Фенікс, 1994. 400 с.
17. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.3 : Давні слов'яни / Баран В.Д. Київ : Альтернативи, 1998. 333 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-41-8/966-7217-41-8.pdf>
18. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_serednovi_chchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні слід навести писемні свідчення про слов'ян, які знаходимо у "Природничій історії" Плінія Старшого, у праці "Германія" Корнелія Тацита, у праці "Географія" Птоломея Клавдія. Античні історики називають давніх слов'ян венедями і вказують на географічні межі їхнього проживання.

Зауважте, що процес розселення венедів досить виразно підтверджують гідронімічні й топонімічні дані. Це засвідчують також "Пейтингерові таблиці" -

римська карта (III-IV ст.), виявлена на початку XVI ст. в Аугсбурзі. Складання оригіналу карти пов'язують з ім'ям римського географа Касторія (середина IV ст. н. е.). На ній досить чітко зображені землі Подунав'я та Карпати, трохи північніше яких автор помістив Балтійське море. Венеди на карті позначені двічі: на узбережжі Балтики та між Дністром і Дунаєм.

Дайте характеристику археологічних культур, які мають пряме і опосередковане відношення до ранньої історії слов'ян. Зауважте, що в кінці I тис. до н.е. власне слов'янськими визначаються:

- ✓ **зарубинецька культура** (III ст. до н.е. - II ст. н.е.), носії якої ототожнюються із венетами;
- ✓ **зубрицька культура**, яка сформувалася в середині I століття н. е. в процесі взаємодії носіїв пшеворської культури (горішня Тиса і горішній Дністер, датується I-III ст. н. е.) і прийшлого з Прип'ятського Полісся населення зарубинецької культури;
- ✓ **київська культура** (III – V ст. н.е.). формується на території від Середнього і Верхнього Подніпров'я до Курського Посейм'я, куди частина венедського населення переселяється під тиском сарматських племен;
- ✓ поліетнічна **черняхівська культура** (III – IV ст. н.е.) поширена у лісостеповій і степовій зонах Правобережної України, у Лісостепу лівобережжя Дніпра, Молдові, на лівобережжі Нижнього Дунаю з виходом на землі Трансильванії в Румунії і Південно-Східної Польщі. В. Д. Баран виділив три локальні варіанти черняхівської культури, що відповідають трьом регіонам: Північно-Західне Причорномор'я, межиріччя Дністра, Пруту і Дунаю, а також лісостепову зону України. Локальні варіанти свідчать про строкатий етнічний склад населення першої половини I тисячоліття н.е. У Північно-Західному Причорномор'ї переважали еллінізовані скіфо-сармати; у Дністро-Прутсько-Дунайському регіоні — гето-даки; у лісостеповій зоні України — східнослов'янські племена. Останні контактували на північному заході з готськими, а на південному сході — з сарматськими племенами. У зв'язку з навалою гунів наприкінці IV – на початку V ст. н.е південні регіони черняхівської культури були спустошені. Однак у Лісостепу, особливо на його північному заході, черняхівська осілість функціонувала. На цей період припадає трансформація черняхівської культури Лісостепу у ранньосередньовічні східнослов'янські старожитності корчацько-празької та пенківської культур У-УІІ ст. н.е.

У **другому питанні** зауважте, що етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр.

Ознайомтесь з інформацією про слов'ян, наведеною у творах візантійських хроністів Йордана «Про походження та діяння гетів», або «Гетика» (551) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550—554). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Які географічні межі розселення антів і склавинів подає Йордан ?

Чому більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважають, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу було покладено розселенням антів та склавинів ?

На основі писемних і археологічних джерел висвітліть особливості племінної організації антів і склавинів, охарактеризуйте їхню матеріальну і духовну культуру. Візьміть до уваги, що археологічно антський племінний союз відповідає пенківській

археологічній культурі, склавинський племінний союз – празько-корчацькій археологічній культурі.

У третьому питанні візьміть до уваги, що розселення антів і склавинів відбувалося за часів, знаних в історії як Велике переселення народів.

Першопочатком цього процесу стало переміщення готів з Прибалтики до Причорномор'я. Охарактеризуйте взаємини антів і склавинів з готами часів Германаріха і Вінтарія.

У 375 р. готів перемогли гуни, частково їх підкоривши, частково витіснивши з Причорномор'я. Яку роль відіграли гуни у політичній історії антів і склавинів?

Чи можна вважати правильним твердження, що готське панування впало під час навали гунів і що за підтримки гунів анти подолали готів?

Наведіть факти, які свідчать про масштаби та інтенсивність слов'янської експансії на Балканський півострів.

У четвертому питанні слід наголосити, що наприкінці VI ст. у відносини антів із Візантією втрутилися авари – кочовий народ тюркського походження, що утворив свою державу – каганат – у Середньому Подунав'ї.

Поясніть, чим була викликана агресія аварів проти антів і склавинів і до яких наслідків вона привела.

Питання для самоконтролю:

1. Як називали слов'ян у писемних джерелах I-II ст.?
2. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян?
3. Які племінні угруповання разом зі слов'янами належать до черняхівської археологічної культури?
4. Яку територію охопила черняхівська культура, що виникла в 3 ст. н.е.?
5. Хто автор книги “Про походження та діяння гетів” (VI ст.), у якій є згадка про слов'ян?
6. Який кочовий тюркомовний народ прийшов у степи України з території Монголії та Китаю, замінивши іраномовних кочовиків і започаткувавши епоху Великого переселення народів?
7. Археологічним відповідником якого етноплемінного об'єднання давніх слов'ян є Празько-Корчацька культура, пам'ятки якої знаходять на території між Дністром і Дунаєм?
8. У чому історичне значення Великого переселення народів для слов'янського світу?
9. У боротьбі з якими племенами наприкінці IV ст. зазнав поразки і загинув князь антів Бож (Бус) ?

Семінарське заняття 6.

Тема: Східні слов'яни у VII- VIII ст.: господарство, суспільні відносини, релігійні уявлення, генеза державності.

План.

1. Структура східнослов'янського суспільства у VII- IX ст. «Літописні племена» – етнотериторіальні політичні утворення. Етнічна та політична сутність «літописних племен».
2. Господарство, суспільний лад та соціальні відносини східних слов'ян VII- VIII ст.
3. Світоглядна система та релігійні уявлення східних слов'ян.

4. Державотворчі процеси у східнослов'янському суспільстві у VII - IX ст. Виникнення перших племінних князів. Дулібський племінний союз. Племінне об'єднання білих хорватів. Валінана, Куявія, Славія, Артанія в арабських джерелах.
5. Полянське племінне князівство та його провідна роль в державотворенні східних слов'ян.

Джерела:

1. Коротке зведення писемних джерел про слов'ян (I – поч. II тис. н. е.). Давня історія України. Київ, 1995. Кн. 2. С. 198–205. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Knyha_2/
2. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 30-36. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>.

Список рекомендованої літератури:

4. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни. Археологія та історія: навч. посібник. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_sloviany.pdf
5. Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали / за ред. Д. Н. Козак. Київ, 2004. 336 с. URL: <https://surl.li/ywhdlo>
6. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI - VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наукова думка, 1972. 123 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aulikh_VV/Zymnivske_horodysche_-_slovianska_pamiatka_VI_-_VII_st_n_e_v_Zakhidnii_Volyni.pdf
7. Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/baran_volodymyr/istorychni_vytoky_ukrainskoho_narodu/
8. Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. *Записки НТШ*. Львів, 1993. Т.225.
9. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). Київ : Наук. думка, 1964. 355 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Brajch_bilyadz_1964/Brajch_bilyadz_1964.pdf
10. Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Vid_venediv_do_Rusi_Zbirnyk_naukovykh_prats.pdf
11. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. I: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>
12. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_3_Sloviano-ruska_doba/
13. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zalizniak/Vid_sklavyniv_do_ukrainskoi_natsii/

14. Історія цивілізації. Україна. Том 1: Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_d_o_n_e_IX_st.pdf
15. Конча «Дулібський союз» між міфом і дійсністю. *Вісник Київського національного університету імені М.Шевченка*. 2005. № 9. С. 23-29. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Koncha_Serhii/Dulibskyi_soiz_mizh_mifom_ta_diisnistiu.pdf?
16. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
17. Мартиняк І. Арабські джерела про слов'ян: Ібн Русте “Книга коштовних скарбів”. Міфологія і фольклор. 2014. № 1-2. С. 94- 97. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/651/653>
18. Овчинников О. Народи центральної Європи за книгою Ал-Масуді (до питання про «державу волинян»). *Східний світ*, 1995, №2 - 1996, №1. С.77-81. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ovchynnykov_Oleksandr/Narody_tsentralnoi_Yevropy_za_knyhoiu_Al-Masudi_do_pytannia_pro_derzhavu_volynian.pdf
19. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. / Ю.В.Павленко. Київ : Фенікс, 1994. 400 с.
20. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.3 : Давні слов'яни / Баран В.Д. Київ : Альтернативи, 1998. 333 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-41-8/966-7217-41-8.pdf>
21. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні зазначте, що із VI ст. у східних слов'ян починається утворення союзів племен. Спочатку вони не були міцними й швидко розпадалися, змінюючи один одного. З часом ці союзи ставали дедалі стабільнішими і поступово перетворювалися на політичні об'єднання державного типу.

Ознайомтесь з розповіддю «Повісті минулих літ» про т.зв. «літописні племена». На які аспекти, окрім географічного розташування цих племен, звернув увагу літописець?

Зверніть увагу, що деякі з цих об'єднань згадуються і в інших пам'ятках. Візантійський хроніст Феофан називає плем'я сіверян, що жило наприкінці VII ст. поблизу Дунаю. Географ Баварський знав племена бужан, сіверян, уличів. Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією» згадує слов'янські племена кривичів, дреговичів, сіверян, древлян, уличів і кілька племен, невідомих за літописами. Аль-Масуді говорить про волинян. Вказані групи племен у істориків дістали назву «літописні племена».

Наголосіть, що археологічні пам'ятки східних слов'ян утворюють ряд локальних груп, кожна з яких має певні культурні особливості. У зв'язку з цим дослідниками визначено кілька територіальних варіантів східнослов'янської культури: для VI – VII ст. – праський (або корчацький), пеньківський, колочинський; для VIII – IX ст. – тип Луки Райковецької, роменський.

Зауважимо, що археологічними дослідженнями вдалося виділити окремі племена, що входили в союзи радимичів (вісім племен) та в'ятичів (шість племен).

Якщо допустити, що й інші названі літописом союзи склалися з такої самої кількості племен, то всього на землях східних слов'ян у VI—VIII ст. могло існувати понад сто племен.

Кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у VII—VIII ст. як етнотериторіальні і навіть політичні утворення, формувалися на засаді археологічних культур, поширених на території України.

Чи є підстави вважати, що кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у VII—VIII ст. як етнотериторіальні і навіть політичні утворення, формувалися на засаді археологічних культур, поширених на території України? Етнокультурною підосною, скажімо, волинян була праська культура та пізніші культурні пам'ятки Луки-Райківецької, підосною деревлян — культура курганних поховань та Луки-Райківецької, остання правила за підоснову також уличам та тиверцям; для сіверян — роменська культура, для радимичів — культура курганних поховань. Найбільш складною була культурна підоснова полян Середньої Наддніпрянщини. У VI-VII ст. вона включала компоненти трьох культур: праської, пеньківської та колочинської, а пізніше, у VIII-X ст., — Луки-Райківецької та волинцівської.

Зверніть увагу на етнічну спорідненість і культурну близькість племен, що згодом увійдуть до складу держави Руська земля. Водночас визначте певні культурні відмінності, основи яких було закладено ще у першій половині I тис. н.е., в часи розвитку черняхівської та київської культури, а також — у процесі включення до свого середовища іноетнічних елементів.

У другому питанні слід взяти до уваги те, що характер матеріальної і духовної культури східних слов'ян у переддержавний період свідчить про поступову уніфікацію, відбиває соціально-економічний та етнічний розвиток східнослов'янського суспільства.

Яким чином характер пам'яток лука-райковецької, волинцевської, роменської археологічних культур відбиває соціально-економічний і культурний розвиток східних слов'ян додержавного періоду?

На основі результатів археологічних досліджень дайте загальну характеристику матеріальної культури східнослов'янських племен, які населяли територію поширення згаданих археологічних культур. Зауважимо, що археологічні матеріали культури Луки-Райковецької засвідчують на території лісостепового Дніпро-Дністровського межиріччя існування союзів літописних племен, які згодом об'єдналися в державу Руська земля.

Охарактеризуйте господарство, суспільний лад та соціальні відносини східних слов'ян VII-VIII ст. Поясніть, що соціально-економічна сфера, система господарювання східних слов'ян базувалася переважно на землеробстві, допоміжну роль відігравали скотарство та сільські промисли. Які фактори сприяли вдосконаленню техніки землеробства у VII-IX ст.? Які археологічні знахідки підтверджують застосування двопільної системи землеробства?

Висвітліть розвиток ремесел у східнослов'янських племен VI-VII ст. Які види ремесла набули значного поширення? Аргументуйте тезу, що залізодобування та металообробка визначали рівень розвитку суспільства, його здатність до прогресивних змін.

Наголосіть, що прогресивні зміни у розвитку господарства зумовили поглиблення суспільного поділу праці, обміну як між общинами, так і всередині общин, що сприяло активізації торгівлі та виникненню і зростанню кількості постійних укріплених поселень, в яких відбувався міжобщинний обмін, — «градів».

Відокремлення ремесла від сільського господарства, зародження товарного виробництва сприяли активізації не тільки внутрішнього обміну, а й розширенню зовнішньої торгівлі. Особливо жвавіми були торговельні зв'язки з Хозарією, Візантією, Великою Моравією, Болгарією та іншими країнами. Які важливі річкові шляхи проходили територією східнослов'янських племен? Якими товарами торгували східні слов'яни? Доведіть тезу, що загалом торгівля сприяла державотворчому процесу, ніби «зшиваючи» в одне ціле строкаті клаптики земель слов'янських сусідських територіальних общин.

Поясніть, яким чином підвищення продуктивності праці і зростання виробництва додаткового продукту сприяли кардинальним змінам у соціальній сфері, посилювали диференціацію суспільства.

У третьому питанні зазначте, що сфера духовної культури та релігійних уявлень східних слов'ян дуже слабо відбита в письмових джерелах та недостатньою мірою відображена в пам'ятках матеріальної культури. Зазвичай, свої концепції науковці вибудовують на основі повідомлень пізніших часів й опираючись на результати археологічних розкопок, головним чином культурного шару кінця I – початку II тис. н.е. У цьому сенсі безцінного значення набувають повідомлення давньоруських літописців уже християнської доби, які наводять чимало свідчень про дохристиянські звичаї слов'ян, містять перелік язичницького пантеону із зазначенням функцій того чи іншого божества тощо. Охарактеризуйте їх.

Зверніть увагу, що язичництво у своєму розвитку пройшло декілька етапів, у результаті яких досягалася більша концептуальна завершеність і відбувалося ускладнення системи світосприйняття. Спочатку слов'яни приносили жертви злим і добрим духам (упилям і берегиням). Пізніше розвинувся культ Роду та рожаниць, божеств родючості, який був тісно пов'язаний із життєво важливими стихіями – сонцем, водою, дощем. Ще пізніше на першому місці утвердився культ бога громовиці Перуна. Одночасно з культом Перуна розвивалися й інші культури – небесних богів Сварога та Стрибога, піднебесного простору – Даждбога, підземного царства – Велеса, Рода, Мокоші.

Охарактеризуйте детальніше ці етапи та підкресліть, що крім цього давні слов'яни обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними божествами – лісовиками, лещуками, водяними, поляницями, русалками тощо. Існували також культури священних гаїв, озер, окремих дерев і криниць.

Опишіть святилища та культові споруди, визначте основні свята, звичаї, обряди. Складіть перелік слов'янських богів.

У четвертому питанні відзначимо, що процес державотворення у східних слов'ян був тривалим і складним, а племінні союзи були першими формами державності.

Племінні союзи являли собою складні вождівства-чіфдоми, тобто стали структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу.

Поясніть, що утворенню племінних союзів сприяли чинники: економічні (розвиток землеробства, скотарства, ремесел, торгівлі); соціальні (зростання ролі знаті, виникнення соціальної нерівності); політичні (необхідність захисту від зовнішніх ворогів, урегулювання внутрішніх конфліктів); культурні (спільність мови, звичаїв, вірувань).

Зверніть увагу, що одним із перших кроків на шляху державотворення слов'ян був дулібський союз. Повідомлення літопису про те, що дуліби колись жили там, де пізніше були відомі волиняни, дало підставу ряду дослідників ототожнити ці племена.

За ототожнення дулібів і волинян свого часу висловлювався М.Грушевський. Зверніть увагу, що наукова дискусія з цього приводу ведеться до сьогодні. Л.Войтович пише, що це був волинський суперсоюз під гегемонією дулібів, куди В.Баран, В.Сєдов були схильні включати і території Верхнього Подністров'я та Посяння і, навіть, всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні у межах ареалу празько-корчакської кераміки.

Яку інформацію про народ «валінана» подає арабський історик першої половини X ст. Аль-Масуді ?

У VI-VII ст. у візантійських джерелах з'являються перші згадки про білих хорватів. Ознайомтесь з розповіддю про хорватів у трактаті «Про управління імперією» візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного. Розкажіть про події з політичної історії Великої Хорватії, яка проіснувала, періодично то розпадаючися, то знову об'єднуючись, аж до початку XI століття, доки не була поділена між іншими європейськими країнами, які на той час набирали силу. Ознайомтесь з матеріалами археологічних досліджень Стільського та Пліснеського городищ. Доведіть, що результати дослідження цих та інших хорватських городищ репрезентують високий розвиток суспільства та матеріальної культури місцевих племен.

Ознайомтесь з повідомленнями арабських географів IX-X століть (ал-Балхі, ал-Іс-тахрі, Ібн Хаукаля та ін.), які на території Східної Європи в IX ст. вказують три групи русів: Куявію, Славію і Артанію та їх головні міста: Куябу (Куяву), Славу і Арту (Арсу). Розглядаючи наведені свідчення, спробуйте пояснити, що в них йдеться передусім про великі територіальні об'єднання, про три окремі руські князівства, що передували єдиній Руській державі.

У п'ятому питанні ознайомтесь з повідомленнями писемних джерел щодо полянського племінного союзу. Чим можна пояснити, що у «Повісті врем'яних літ» знаходимо цікаві і порівняно численні згадки про полян, а в іноземних джерелах раннього середньовіччя (візантійські письменники VII-VIII ст., Костянтин Багрянородний, Баварський анонім, арабські автори) немає жодного повідомлення про них.

З'ясуйте роль і місце полянського племінного союзу у східнослов'янському суспільстві. Передайте зміст літописної легенди про заснування міста Києва. Порівняйте її зміст з розповіддю про заснування Києва, що вміщена в «Історії Тарона», автором якої вважають Зеноба Глака.

Які фактори сприяли тому, що Київ став центром політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племінних союзів ?

Питання для самоконтролю:

1. Чи є підстави вважати кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у VII—VIII ст., етнотериторіальними і навіть політичними утвореннями ?
2. Доведіть, що загальний характер пам'яток лука-райковецької, волинцевської, роменської археологічних культур відбиває соціально-економічний і культурний розвиток східних слов'ян додержавного періоду.
3. Яка держава-сусід була головним торговельним партнером східнослов'янських союзів племен у VII-VIII ст.?
4. Які види господарської діяльності східних слов'ян у VI—VII ст. були пріоритетними ? Які види ремесла набули значного поширення?

5. Аргументуйте тезу, що залізодобування та металообробка у VI–VII ст. визначали рівень розвитку східнослов'янського суспільства, його здатність до прогресивних змін.
6. Як називають релігійні вірування та обряди східних слов'ян, суть яких полягала в обожненні сил природи?
7. Чому вірування слов'ян характеризуються як політеїзм ?
8. Назви яких східнослов'янських племінних союзів, що дожили до часів утворення держави на території України, зберіг літопис?
9. Яку територію займав племінний східнослов'янський союз полян?
10. Які підстави вважати, що провідне місце у становленні державності у східнослов'янському суспільстві належало полянському союзу з центром у Києві ?

Семінарське заняття 7.

Тема: Виникнення держави Русь. Державне об'єднання Руська земля у часи династії Києвичів.

План.

1. Виникнення держави Русь в контексті державотворення слов'ян. Термінологія: Руська земля, Русь-Україна, Україна-Русь, Київська Русь, Київська держава.
2. Кий – засновник династії Києвичів.
3. Державне об'єднання Руська земля у VIII – IX ст. Аскольд і Дир – останні представники династії Києвичів:
  - а) проблема походження та співправління Аскольда та Дири;
  - б) візантійський напрям зовнішньої політики;
  - в) Аскольдове хрещення Русі.
4. Теорії походження Давньоруської держави. Норманська та антинорманська теорії походження державності у східних слов'ян. Походження і значення терміну “Русь”.
5. Болгарська, хозарська, кельтська теорії виникнення Давньоруської держави та їх оцінка в історіографії. Сучасні погляди науковців на походження Київської держави

Джерела:

1. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
2. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>

Список рекомендованої літератури:

4. Брайчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. О. Сухобокова. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. II. Хозарія і Русь. Аскольд - цар київський. 816 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskyi_Mykhailo/Vybrane_Tom_2/
5. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 130 с.

6. Брайчевський М. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 224 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/BrPokhRusi_1968/BrPokhRusi_1968.pdf
7. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 261 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Utverdzhennia_khrystyianstva_na_Rusi/
8. Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Vid_venediv_do_Rusi_Zbirnyk_naukovykh_prats.pdf?
9. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. I: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>
10. Відейко М. Ю. Повість про князя Кия. Київ : Кріон, 2009. 112 с.
11. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_3_Sloviano-ruska_doba/
12. Качковський Л. Похід Аскольда і Діра на Царгород. Пам'ять століть. 1996. № 2. С. 122 – 134.
13. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
14. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 239 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Davnoruska_derzhava/
15. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / відп. ред. О. Мишанич; ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Т. II. Київ : Обереги, 2003. 1306 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-513-215-6/966-513-215-6.pdf>
16. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
17. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні наголосити, що у VI-IX ст. державотворчі процеси у східнослов'янському суспільстві проминули кілька етапів:

перший (VI – VII ст.) - об'єднання понад 100 слов'янських племен в 14 союзів племен (за назвою племені, яке їх об'єднало). Відомості про 14 племінних об'єднань містяться у «Повісті минулих літ». «Повість» згадує такі східнослов'янські племена: поляни (їх очолили брати Кий, Щек і Хорив та заснували м. Київ), сіверяни, древліани, дуліби (згодом вони розділились на бужан і волинян), уличі, тиверці, хорвати – з них вийшли українці; дреговичі, кривичі, радимичі – від них походять білоруси; словени (ільменські слов'яни – з центром у м. Новгороді) і в'ятичі – предки росіян. Усі ці

племена становили певну етнічну і культурну спільність. У VII – VIII ст. східні слов'яни проживали територіальною сільською общиною («верв»), яка була союзом індивідуальних господарств (малих сімей), притому існувала колективна власність на общинні землі, які періодично перерозподілялись між окремими сім'ями.

другий (кінець VII - VIII ст.) - об'єднання племінних союзів в союз союзів – Русь з центром у м. Києві;

третій (VIII – IX ст.) – переростання союзу союзів племен «Русь» в об'єднання Руська земля, в яку увійшли союзи племен: русь, поляни, древляни, полочани, дреговичі, сіверяни. Згідно літопису правила у цьому державному об'єднанні ймовірно династія Кия, представниками якої були Аскольд і Дір.

У середині IX ст. в результаті об'єднання північних східнослов'янських союзів виникає слов'яно-фінська Новгородська держава внаслідок об'єднання навколо Новгорода союзів племен на чолі зі словенями, які запросили на престол у 862 р. трьох братів-варягів: Рюрика, Синеуса і Трувора. По смерті братів Рюрик став єдиновладним князем над землями словенів, кривичів (з центром у Полоцьку) і фінських племен (мері, весі і мурами);

четвертий (кінець IX ст.) – захоплення Києва воєводою Новгородського князя Рюрика Олегом, прихід до влади династії Рюриковичів.

Пояснюючи терміни «Русь-Україна» або «Україна-Русь», візьміть до уваги, що ці терміни затвердилися після появи першого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського у 1898 році. Для українців – це була науково-політична альтернатива російській імперській політиці, яка не визнавала окремого українського історичного процесу, а отже і претензій українців на новітню свою державу.

Термін «Київська держава» є синонімічним до «Україна-Русь». Обидва не суперечать, а взаємодоповнюють один одного. Тому не лише можна, а навіть і варто вживати поняття «Київська держава» як паралельний синонім до «України-Руси».

Разом з тим змістовне наповнення цих двох понять не зовсім тотожне. Говорячи «Україна-Русь», ми маємо передусім на увазі етнічне визначення території населеної протоукраїнцями в часи існування Київської держави.

У другому питанні охарактеризуйте князя Кия – засновника династії Києвичів. Проаналізуйте повідомлення джерел та дослідження вчених про князя Кия. Чи достатньо інформації для того, щоб вважати Кия реальною історичною особою?

У третьому питанні проаналізуйте повідомлення джерел та дослідження істориків про князів Діра та Аскольда. Проаналізуйте основні гіпотези щодо походження київських князів в історичній літературі: а) варяги Дір та Аскольд жили в різний час: Дір, котрий власне і був хаканом русів, згаданим у “Бертинських анналах” – умовно між 838 – 859 роками, а Аскольд – між 860 – 883 роками; б) «Русь Діра» сформувалася у першій третині IX ст. на базі полянського союзу племен, а сам Дір був останнім племінним князем з династії Києвичів, що утрималася, аж доки не була витіснена варягом Аскольдом (за іншим варіантом цієї ж гіпотези, Аскольд теж іще не був варягом); в) Аскольд і Дір були сучасниками і співправителями, аналогом чого є побутування схожої моделі влади у тодішніх південних сусідів Русі маляр, а також в Хозарії, де водночас правили два царі – «найбільший», тобто власне цар по крові (хакан [каган]), та його «заступник» (хакан-бек). Згідно з цією гіпотезою Дір міг бути «найбільшим царем» (не виключено – справді з місцевої племінної династії), а Аскольд – його «заступником»; г) Аскольд і Дір це не дві різних особи, а один князь – Аскольд аль-Дір. Яка, на вашу думку найбільш обґрунтована? Наведіть аргументи на підтвердження або спростування названих гіпотез.

Поясніть, чому пріоритним напрямком державницької діяльності Аскольда став візантійський. Проаналізуйте повідомлення про напад русі на Константинополь 860 р., який залишив сучасник і свідок подій – константинопольський патріарх Фотій (у двох проповідях з приводу нападу та в «Окружному посланні» 867 р.). Зауважте, що це той самий похід, що його літописець датує 866 р. і приписує Аскольду і Діру. З'ясуйте причину походу Аскольда на Константинополь. Що забезпечило успіх русичів?

Висвітліть згадки в «Житті Георгія Амастридського» про напад русі на Амастриду – візантійське місто на малоазійському узбережжі Чорного моря. Проаналізуйте також «Житіє Стефана Сурозького», де повідомляється про напад руського князя Бравліна з Неополіса на кримські володіння Імперії на початку IX ст.

Поясніть, що спонукало Аскольда прийняти християнство. Як ви розумієте термін «Аскольдове хрещення Русі». Чи є підстави вважати, що з охрещенням Аскольда і його найближчого оточення розпочалась християнізація держави Руська земля.

У четвертому питанні розкрийте суть норманської теорії походження Русі. Дослідіть літописну легенду про «покликання варягів». Наведіть аргументи прихильників і противників норманської теорії походження Русі. Візьміть до уваги, що норманісти, як і антинорманісти, виникнення держави вважали кульмінаційним одномоментним актом, безпосереднім наслідком діяльності конкретної історичної особи. У центрі дискусії фігурально обмежене коло питань – про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі.

У п'ятому питанні розкрийте суть болгарської, хозарської, кельтської теорій виникнення Давньоруської держави. Наведіть думки істориків з приводу зародження державності у східних слов'ян.

Питання для самоконтролю:

1. Назви яких східнослов'янських племінних союзів, що дожили до часів утворення держави на території України, зберіг літопис?
2. Яку територію займав племінний східнослов'янський союз полян?
3. Які підстави вважати, що провідне місце у становленні державності у східнослов'янському суспільстві належало полянському союзу з центром у Києві.
4. У яких візантійських джерелах відображено «Аскольдове хрещення» Русі?
5. Чи є підстави стверджувати, що за правління династії Києвичів Руська земля стрімко вийшла на міжнародну арену?
6. Проаналізуйте причини виникнення державності у східних слов'ян.
7. У чому полягає суть Норманської теорії походження Київської Русі?
8. Погляд українських вчених-істориків на походження Київської держави.

Семінарське заняття 8.

Тема: Політична історія та соціально-економічний розвиток Русі (кінець IX-остання третина X ст.).

План:

1. Початок володарювання династії Рюриковичів.: дискусійність проблеми.

2. Первинна територія та основні етапи територіальних змін східнослов'янської поліетнічної держави «Руська земля» у IX - X ст. Формування її політичної структури.
3. Державницька діяльність князів Олега й Ігоря: пріоритети і результативність, порівняльна характеристика. Історіографія проблеми.
4. Адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги: причини впровадження, суть, значення для вдосконалення системи управління державою.
5. Дипломатія княгині Ольги.
6. Зовнішня політика Святослава: а) Волзько-окський (хозарський) напрям; б) балканські походи Святослава Завойовника: причини, результативність, оцінки в історіографії.

Джерела:

1. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL : <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>].
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 40-51. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Кб]d, 1990. 558 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>].

Список рекомендованої літератури:

4. Білецький А.В. Військова діяльність князя Святослава Хороброго в оцінці Михайла Грушевського // <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/3897/1/03.pdf>
5. Головка О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX – X ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 29 с.
6. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_3_Sloviano-ruska_doba/
7. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ, 1996. 239 с.
8. Котляр М. Княгині Ольга у давньоруській фольклорній традиції // *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 191- 202. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2010/5/13.pdf>
9. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/1/1.pdf>
10. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / відп. ред. О. Мишанич; ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Т. II. Київ : Обереги, 2003. 1306 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-513-215-6/966-513-215-6.pdf>
11. Ричка В.М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX – перша третина XII ст.). *Український історичний журнал*. 1988. № 9. С.82 – 91.
12. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5142-7.pdf>

13. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі Київ : Ін-т історії України, 2005. 243 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3792-8/966-02-3792-8.pdf>
14. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ: Альтернативи, 2004. 365 с.
15. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ: Наук. думка, 1992. 229 с.
16. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>

Методичні поради:

У першому питанні : поясніть, чому питання початку правління династії Рюриковичів є дискусійним ? У чому суть дискусії науковців ? Передайте зміст літописної легенди про запрошення новгородцями на княжіння Рюрика та його братів – Синеуса і Трувора. Зауважимо, що згідно з традицією, збереженою літописами, Рюрик був запрошений у 862 р. в Ладогу, яка була тоді столицею князівства Славії. Новгород, про який говорять літописи, в той час ще не існував, що переконливо доведено археологічними дослідженнями. Чи можна вважати цю літописну розповідь міфологізованою?

Рюрик помер у 879 р. Звичайно, всі дати і події, пов'язані з Рюриком дискусійні і потребують дальшого вивчення. Чому родинні зв'язки між Рюриком і князями Олегом Віщим та Ігорем є спірними ?

У другому питанні визначте основні етапи територіальних змін східнослов'янської поліетнічної держави «Руська земля» у IX - X ст. Ознайомтесь з літописними розповідями про дворцевий переворот у Києві 882 р. Наведіть свої міркування щодо походження князя Олега і його причетності до династії Рюриковичів. Наголосіть, що у 882 р. Олег здобув Київ, попередньо зайнявши Смоленськ (Гніздово) та Любеч. Що допомогло Олегу оволодіти Києвом ? Чому Олег вирішив, що столицею держави має стати Київ – «мати городів руських»?

Охарактеризуйте літописні розповіді, що містять повідомлення про підкорення Києвом східнослов'янських племінних союзів. У 883 р. Олег змусив платити данину древлян, у 884-85 рр. – сіверян, у 885 р. – вів війну з тиверцями. Якщо Руська держава становила федерацію племен, то Олег почав перетворювати її на централізовану державу. Доведіть тезу, що держава «Руська земля» на ранньому етапі свого існування формувалася як конгломерат племінних союзів. Охарактеризуйте взаємовідносини між київським князем і племінними верхівками новоприєднаних союзів. Чому Олегу не вдалося підкорити племінні союзи уличів і тиверців ?

Могутні племінні союзи прагнули зберегти автономію, тому майже все правління Олега пішло на збирання руських земель. Простежте, як і чому змінювалися відносини між київською верховною владою і племінними князями в I пол. X ст. Чи можна вважати, що політику Олега щодо консолідації східнослов'янських племінних продовжив князь Ігор ?

У третьому питанні визначте основні напрямки державотворчої діяльності князів Олега й Ігоря. Віднайдіть спільні й відмінні риси.

На міжнародній арені головним завданням Олега й Ігоря було збереження цілісності і політичної самостійності країни, боротьба з зовнішньою загрозою, яка

йшла від Візантії, Хазарського каганату, степових кочівників, варягів.

Поясніть, чому пріоритетним напрямком зовнішньої політики Олега й Ігоря став візантійський. Проаналізуйте літописні оповідання про похід Олега на Візантію 907 р., походи Ігоря 941 і 944 рр. Здійсніть порівняльну характеристику угод між Київською Руссю і Візантією, укладених Олегом й Ігорем.

Зауважте, що об'єднавши землі вздовж шляху «з варяг в греки», князі мусили зіткнутися з Хазарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій. Ознайомтесь з повідомленнями Аль-Масуді про похід Олега на Каспійське море 912/913 р. Чому спроби Олега закріпитись на Каспії результатів не дали? Які результати походу Ігоря 943 р. на Каспій?

Як історики оцінюють правління Олега й Ігоря?

У четвертому питанні охарактеризуйте основні версії походження Ольги в історичній літературі (псковську, болгарську, київську та галицьку). Проаналізуйте потрібну помсту княгині древлянам та зверніть увагу, що її опис у літописі є фольклорним переказом, який в метафоричній формі відтворює поховальний ритуал (ідея – відплата древлянам за поховання Ігоря тією ж монетою). Четверта помста, що складає собою статтю 946 р. (спалення Іскоростеня), може бути власним доповненням літописця до теми військової хитрості Ольги (спалення міста за допомогою «голубів та горобців»). Цей мотив може бути запозичено з візантійського джерела (опис розправи княгині над жителями Іскоростеня наближено літописцем до опису взяття й пограбування Єрусалима Навуходоносором з «Хроніки» Георгія Амартола).

Охарактеризуйте повідомлення літопису про реформи княгині Ольги. З'ясуйте значення термінів «становища», «погости», «оброки», «данини», «уроки», «перевісища», «ловища». Проаналізуйте думку О.Толочка про те, що «погости» було встановлено Ольгою лише на півночі, в Новгороді, аналогічні пункти на півдні, в Древлянській землі, називались «становищами». Отже, коли «погост» півночі синонімічний «становищу» півдня, маємо справу зі збором не звичайної данини, а спеціально тієї, котра призначена для того, щоб «гості» (купці) переправляли її до Візантії. Звідси випливає, що Ольга не «відміняла» полюддя, а лише заснувала на щорічному зимовому шляху київської дружини якісь пункти для тимчасової зупинки дружини.

Доведіть, що провівши адміністративно-фінансову реформу, княгиня Ольга не тільки реформувала систему оподаткування, але й започаткувала формування органів місцевої влади.

У п'ятому питанні проаналізуйте подорож Ольги до Константинополя. Охарактеризуйте комплекс джерел, що дають нам відомості про цю подію (давньоруські – «Повість минулих літ», «Пам'ять і похвала Володимирі» Іакова Мніха; західноєвропейські – продовжувач «Хроніки Регіона Прюмського»; візантійські – «Про церемонії візантійського двору» Костянтина Багрянородного, «Огляд історії» Іоанна Скілиці та повідомлення Іоанна Зонари). Зверніть увагу на дві можливі дати поїздки княгині – 957 та 946 рр., обґрунтуйте їх та наголосіть, що в науковій літературі висловлено вагомі аргументи на користь кожної з них і навіть припускається, що Ольга могла відвідати Царгород двічі. Проаналізуйте думку, що княгиня відвідала Константинополь вже будучи християнкою і метою її візиту було укладення договору, аналогічного угодам 911 і 944 рр. Дайте також оцінку місії єпископа Адальберта на Русі, повідомлення про яку містяться у продовжувачі «Хроніки» Регіона Прюмського, «Хільдесхаймських анналах» та інших західних джерелах.

У шостому питанні висвітліть дискусію в історіографії щодо дати народження князя та його приходу до влади. Справа у тому, що за літописом на момент смерті батька Святослав залишався ще дитиною, бо нібито народився 943 р., а під 945 р. згадано його «кормильця» Асмуда. Це, однак, суперечить наведеним у літописі датам народження Ігоря (не пізніше 879 р.), а також шлюбу Ігоря та Ольги (903 р.). Виходило б, що Ольга народила сина лише через сорок років після взяття шлюбу. Крім того, в 970 р. Святослав уже міг посадити трьох своїх синів на князівські столи. Якщо прийняти, що наймолодшому з них не могло бути менше 15-16 років, виявиться, що Святослав мусив стати батьком вже у віці 11-12 років. Крім того, у договорі 944 р. згадано окремого посла Святослава – Вуефаста, хоча зрозуміло, що однорічна дитина не могла бути зацікавленою у представництві в Константинополі. Отже, Святослав не міг народитися 943 р., цю дату слід відсунути на кілька років раніше. З'ясуйте, для чого літописцеві знадобилося применшувати вік Святослава.

Опишіть східний похід 964-966 рр., підкорення в'ятичів, розгром Хозарського каганату, війни з ясами та касогами. Змалюйте перший болгарський похід 968 р., завоювання восьмидесяти міст, напад печенігів на Київ та повернення князя додому. Зверніть увагу на подробиці визволення Києва, смерть Ольги та розподіл земель між синами Святослава. Зупиніться на характеристиці другого болгарського походу 969-971 рр. Висвітліть взяття Переяславця, похід на Константинополь, битву під Доростолом. Детально проаналізуйте русько-візантійський договір 971 р. та порівняйте його з аналогічними договорами 911 та 944 рр. Охарактеризуйте загибель Святослава, проаналізуйте його характеристику в історичній літературі та дайте власну оцінку. Виокреміть з літопису вислови щодо діяльності князя, які стали загальновідомими.

Проаналізуйте твори візантійських авторів Льва Діакона та Іоанна Скілиці. Подайте короткі біографічні дані про авторів та зупиніться на порівняльній характеристиці їх повідомлень про болгарські походи князя Святослава. Аналізуючи працю Льва Діакона «Історія» висвітліть наміри імператора Никифора Фоки залучити русів до війни з Болгарією, з'ясуйте завдання посольства Калокіра, опишіть початок Болгарського походу Святослава, охарактеризуйте двірцевий переворот у Константинополі та зміни у русько-візантійських відносинах при новому імператорі Іоанні Цімісхії. Висвітліть також початок русько-візантійської війни, похід Іоанна Цімісхія на столицю Болгарії Преславу, зупиніться на характеристиці вирішальної битви під Доростолом, проаналізуйте переговори про мир та закінчення війни.

Проаналізуйте твір Іоанна Скілиці «Огляд історії». Зверніть увагу що автор, на відміну від Льва Діакона, не був сучасником Святослава і жив у другій половині XI – XII ст. Наголосіть на розбіжностях у повідомленнях Скілиці та Діакона стосовно чисельності військ, наявності у русів кінноти та ін. Детально опишіть битву під Аркадіополем, де Святослав зазнав першої у житті поразки, охарактеризуйте битви під Преславою та Доростолом. Виокреміть у творах обидвох авторів відомості про звичаї та вірування русів.

Охарактеризуйте повідомлення арабських авторів X – XIII ст. про падіння Хозарії під ударами русів. Проаналізуйте інформацію з «Книги шляхів і країн» Ібн Хаукаля, який був сучасником подій і особисто зустрічався з хозарськими біженцями. Виокреміть дані про завоювання Булгара та Бургаса, які доповнюють скупі відомості про східний похід Святослава, висвітліть дискусію в історіографії навколо дати походу русів на Хозарію, яку приводить Ібн Хаукаль – 968-969 рр. Зверніть увагу також на відомості ал-Мукаддасі (про участь у розгромі хозар не тільки русів, але й Хорезму), Ібн Міскавейха та Ібн ал-Асіра (про напад на хозарів в 965 р. племені турок,

внаслідок чого вони звернулись за допомогою в Хорезм і прийняли іслам).

Питання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте, чому політичну форму Давньоруської держави IX-X ст. історики часто визначають як надплеменну та дружинну ранньофеодальну монархію.
2. З якого давньоруського літопису відомо, що Олег не належав до родини Рюриковичів, а був лише воєводою, приставленим Рюриком у ролі опікуна до свого малолітнього сина Ігоря?
3. Землі яких східнослов'янських племінних союзів було приєднано до Київської держави за Олега?
4. Дайте оцінку зовнішньополітичної діяльності князя Олега.
5. Які з названих міст вже існували на території України за часів князювання Ігоря?
6. Дайте оцінку зовнішньополітичної діяльності князя Ігоря.
7. Дайте порівняльну характеристику русько-візантійських угод 907 і 941 рр.
8. З'ясуйте причини повстання древлян 945 р.
9. Розкрийте суть адміністративно-фінансової реформи княгині Ольги та доведіть, що дана реформа сприяла стабілізації внутріполітичного становища Київської Русі.
10. Спираючись на думки істориків, дайте оцінку зовнішньополітичної діяльності княгині Ольги.
11. Поясніть термін «погост».
12. У чому полягала сутність заходів Ольги, що передбачали ліквідацію місцевих князів?
13. Чим закінчився похід князя Святослава проти Хозарського каганату?
14. Коли відбувалися воєнні дії в Болгарії, внаслідок яких князь Святослав підкорив майже всю територію цієї держави?
15. У якому болгарському місті Святослав тримав кількомісячну облогу, внаслідок якої було підписано мирний договір з Візантією?
16. Що передбачав мирний договір князя Святослава з візантійським імператором?

Семінарське заняття 9.

Тема: Початок піднесення і розквіту Русі в кінці X – середині XI ст.

План.

1. Прихід до влади Володимира. Завершення формування території Русі. Централізація влади. Адміністративна реформа. Зміцнення обороноздатності Русі. Військова реформа.
2. Діяльність князя Володимира у правовій сфері. Устав земляний.
3. Спроба реформування язичництва князем Володимиром (шестибожжя): причини, суть, наслідки.
4. Причини прийняття християнства. Літописна легенда про вибір віри князем Володимиром. Утвердження християнства на Русі та початок формування структури давньоруської церкви. Історичне значення прийняття християнства.
5. Зовнішня політика Володимира Великого.

Джерела:

1. Літопис Руський. [За Іпатським списком](http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm) / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>].
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 52-56. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL : <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>.
4. Яків Мних. Пам'ять і похвала князеві руському Володимиру, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm>

Список рекомендованої літератури:

4. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 261 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Utverdzheniakhkrystyianstva_na_Rusi/
5. Брайчевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. І. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.
6. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. І: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>
7. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / Авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, О. Гуржій, І. Діптан, С. Єкельчик, А. Іваненко, М. Котляр, М. Палієнко, В. Панашенко, В. Пащенко, Н. Пономаренко, О. Путро, В. Ревергук, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Яремченко. Київ : Вид-во “Україна”, 1993. 396 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-319-01062-1/5-319-01062-1.pdf>
8. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 338 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kotliar_Mykola/Dukhovnyi_svit_litopysannia.pdf?
9. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
10. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/1/1.pdf>]
11. Ричка В.М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства. *Український історичний журнал*. 1989. № 6. С. 76-87.
12. Ричка В. М. "...И просвѣти ю крещеньем святым" (Християнізація Київської Русі) / НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ : Інститут історії України, 2013. 222 с. URL:]
13. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5142-7.pdf>

14. Ричка Володимир Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету. *RUTHENICA*. 2004. 3.- С. 93-102. URL: <http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/3/5.pdf>
15. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі Київ : Ін-т історії України, 2005. 243 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3792-8/966-02-3792-8.pdf>]
16. Ричка В. М. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. Київ : Інститут історії України, 2015. 132 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7603-1/978-966-02-7603-1.pdf>
17. Ричка В. М. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень з історії Київської Русі. / Київ : «Видавничий дім «Скіф», 2012. 208 с. URL: <http://www.history.org.ua/?litera&id=7639&navStart=61>
18. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. 206 с.
19. Толочко П. Володимир Святий, Ярослав Мудрий. Київ : АртЕк, 1996. 216 с .
20. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
21. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shat_y_serednovichchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні зауважте, що найпершим здобутком Володимира Великого на престолі стало об'єднання усіх земель східних слов'ян в одній державі. Які племінні союзи були підпорядковані Києву завдяки походам князя Володимира Святославича ?

Слід розкрити причини проведення і суть адміністративної реформи Володимира Великого, в результаті якої князь ліквідував племінні княжіння і зміцнив центральну владу. Поясніть, з якою метою князь виділив уділи і передав їх своїм намісникам. Чому є підстави вважати, що в такий спосіб Володимир Великий утвердив династичну ідею, відповідно до якої до управління державою могли бути залучені виключно представники правлячої династії.

Розкрийте суть військової реформи Володимира Великого. Поясніть, чому є підстави вважати, що відбулося злиття військової системи й системи феодалного землеволодіння.

Охарактеризуйте заходи Володимира Великого щодо зміцнення обороноздатності Русі (спорудження міст-фортець, створення міцної оборонної лінії).

Доведіть, що великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу.

У другому питанні слід взяти до уваги, що правова система Русі на першому етапі її існування була сформована на засадах традицій звичаєвого права, органічно пов'язаного з державою, що формувалася. Право було системою правових норм, що склалися з санкціонованих, тобто визнаних державою, звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання і захищала від порушень. До найдавніших норм звичаєвого права східних слов'ян, зокрема, належали норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій.

Устав Володимира Великого з'явився у 995-996 рр. у вигляді грамоти, яка визнавала право церкви на застосування норм церковного законодавства. Посилання на Закон руський (або Устав руський) знаходимо в русько-візантійських договорах 911 і 944 рр. Отже, він існував задовго до появи Руської Правди (правда, невідомо, в якому вигляді - усному чи письмовому).

У третьому питанні з'ясуйте причини реформування язичництва князем Володимиром (шестибожжя). Охарактеризуйте пантеон богів. Чому язичницький етап релігійної реформи не сприяв процесу формування нових суспільних відносин, а державотворчий потенціал модернізованого язичництва був явно недостатнім для такої великої та поліетнічної держави, як Київська Русь.

У четвертому питанні слід висвітлити процес пошуків оптимальної з точки зору об'єднувачих, централізаторських інтересів Київської держави релігійної структури. Опираючись на літописну розповідь про вибір віри князем Володимиром, поясніть, чому пошуки завершилися наверненням Русі у християнство за візантійським (східним) обрядом. Слід висвітлити процес утвердження християнства та початок формування ієрархічної структури, еволюцію економічного становища Руської православної церкви, проаналізувати суть і характер взаємовідносин між Церквою та князівською владою за правління Володимира Великого. Чому християнство відповідало назрілим потребам руського суспільства, яке за правління Володимира опинилося на переломі історичного розвитку? Чому є підстави вважати, що християнство дало поштовх до розвитку держави? Яким чином прийняття християнства вплинуло на розвиток культури Русі?

У п'ятому питанні проаналізуйте зовнішню політику Володимира Великого. Згадайте про сім переможних походів Володимира проти печенігів (990 р., 992 р. (двічі), 996 р., 997 р., 1001 р., 1004 р.). Чим обумовлювалось розширення політичних контактів Русі? Охарактеризуйте тісні контакти з Візантією, Священною Римською імперією, Польщею, Швецією, Чехією. З якими державами взаємини були зміцнені «шлюбною дипломатією»? Чим обумовлювалось розширення політичних контактів Русі? Доведіть, що Київська Русь в кінці X – I пол. XI ст. посідала одне з центральних місць в системі європейській політичних взаємовідносин.

Питання для самоконтролю:

1. Яких меж на сході та заході сягали Володимирові володіння в часи найбільшої могутності?
2. Дайте оцінку адміністративної реформи Володимира Великого.
3. Дайте порівняльну характеристику адміністративних реформ, проведених князем Святославом і Володимиром Великим.
4. Дайте оцінку військової реформи Володимира Великого.
5. Проаналізуйте літописну легенду про вибір віри князем Володимиром. Оцініть значення запровадження на Русі християнства.
6. Чим славилася церква Богородиці (Десятинна), збудована Володимиром?
7. Якими були наслідки запровадження християнства в Київській державі у внутрішній політиці?
8. З якими державами сусідила Київська Русь часів князя Володимира на своїх західних кордонах?
9. З якими державами Київська Русь часів Володимира Великого підтримувала найтісніші відносини?

Семінарське заняття 10.

Тема: **Розквіт Русі в час правління Ярослава Мудрого.**

План.

1. Відцентрові тенденції наприкінці правління Володимира Великого та боротьба за владу його синів. Битва під Любечем 1015 р., на березі р. Альти 1019 р., під Лиственем 1024 р. Мир у Городку. Співправління Ярослава Мудрого і Мстислава (1019-1036 рр.).
2. Основні аспекти внутрішньої політики Ярослава Мудрого: зміцнення абсолютної влади великого князя; розбудова Києва; розвиток культури та наукових знань. Софіївський собор. Києво-Печерський монастир. Бібліотека Ярослава.
3. Законодавча діяльність: «Руська правда» як історичне джерело та пам'ятка давньоруського права; «Устав о церковних судах».
4. Спроба націоналізації церкви 1051 р. Іларіон – перший митрополит-русич. «Слово про закон і благодать».
5. Міжнародні зв'язки Київської Русі. Ярослав Мудрий – тесть Європи.

Джерела:

1. Літопис Руський. [За Іпатським списком](http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm) / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>].
2. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. Хрестоматія. Київ, 1992. С.195-214. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
3. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 56-58. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
4. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL : <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>].
5. Правда руська. Переклад зроблено за виданням: Правда Руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склавав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>

Список рекомендованої літератури:

6. Браичевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. І. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Vybrane_Tom_1/
7. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. І: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / АН України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії [та ін. ; голова редкол. П. С. Сохань]. Репр. 2-е, розшир. вид. 1905 р. Київ : Наук. думка. 1992. Т. 2 : XI–XIII вік. С 1–46.
9. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ, 1996. 239 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Davnoruska_derzhava/

10. Нікітенко Н. Софія Київська у Хроніці Тітмара Мерзебурзького. *Ucrainica Mediaevalia*. 2019/20, № 2/3. С. 37-52. <http://um.inf.ua/css/Issues/Um2-3.pdf>
11. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. С. 56–119. <http://litopys.org.ua/popovych/narys.htm>
12. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г.Демиденко, В.М.Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я.Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.
13. Правда руська. Переклад зроблено за виданням: Правда Руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склали та підготували до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
14. Ричка В. М. "...И просвѣти ю крещеньем святым" (Християнізація Київської Русі) / НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ : Інститут історії України, 2013. 222 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6809-8/978-966-02-6809-8.pdf>
15. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5142-7.pdf>
16. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі Київ : Ін-т історії України, 2005. 243 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3792-8/966-02-3792-8.pdf>
17. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5142-7.pdf>
18. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. 206 с.
19. Толочко П. Володимир Святий, Ярослав Мудрий. Київ : АртЕк, 1996. 216 с.
20. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. Київ : Альтернативи, 2002. 270 с.
21. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
22. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні охарактеризуйте боротьбу за владу між синами Володимира Великого. Наведіть факти, які свідчать що наступник Володимира Великого – князь Ярослав Мудрий прагнув до одноосібного володарювання. Зупиніться на детальному аналізі “усобиці Володимировичів”. Наголосіть, що з дванадцяти синів Володимира Великого після його смерті залишилось сім і всі вони прийняли участь у боротьбі за владу. Висвітліть утвердження в Києві у 1015 р. Святополка та убивство ним Бориса, Гліба і Святослава. Опишіть битву під Любечем 1015 р., князювання Ярослава (1015 – 1018 рр.), змалюйте битви на р. Буг 1018 р., на р. Альті 1019 р., битву під Лиственом 1024 р. Проаналізуйте угоду, укладену під Городком у 1026 р., за якою Ярослав Мудрий та тмутороканський князь Мстислав розділили Русь: Ярослав князував у Києві та на правобережжі Дніпра, Мстислав – у Чернігові та на лівобережжі. Зверніть увагу, що у 1026 – 1036 рр. брати правили разом, і тільки після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав стає одноосібним правителем Русі.

Щоб убезпечити себе від суперників, свого останнього брата Судислава він посадив у поруб, де той пробув 24 роки.

У другому питанні висвітліть внутрішню політику князя Ярослава Володимировича. Зверніть увагу на його заходи щодо зміцнення обороноздатності держави. Доведіть, що князь активно займався будівництвом: розбудовував Київ, засновував нові міста. Висвітліть його заходи щодо розвитку освіти і культури.

У третьому питанні зауважте, що у X ст. з'являється князівське законодавство. «Устав о церковних судах» князя Ярослава Мудрого становив наступний етап письмового оформлення правового становища давньоруської церкви. Його князь склав із митрополитом Іларіоном у 1051-1054 рр. Ця пам'ятка правової культури Київської Русі містить систему правових норм, що регулювали порядок укладення шлюбу і шлюбні відносини; стосувалися стосунків церковної та світської влади; визначали правовий статус служителів церкви, закріплювали їхні привілеї.

Найважливішою пам'яткою права Русі є «Руська Правда». Зверніть увагу на те, що оригінал збірки втрачений, а копію знайшов і вперше ідентифікував російський історик Татищев В.М. у XVIII ст. На сьогодні відомо більше ста копій «Правди», так званих списків.

Зосередьтесь на змісті «Правди Ярослава». На основі аналізу її статей доведіть, що коротка «Правда», яка містила у собі, здебільшого, норми карного та карно-процесуального права, сприяла перетворенню Київської Русі у правову державу.

У четвертому питанні візьміть до уваги, що після запровадження християнської релігії на Русі було створено церковну організацію – митрополію. Її виникнення відбувалося за обережних пошуків взаємоприйнятних шляхів співробітництва між церквою та державою. Безпосереднє підпорядкування митрополичої кафедри Константинопольській патріархії ні в чому не обмежувало влади руського князя. Формально руська митрополія могла вільно проводити церковно-адміністративну діяльність, створюючи єпископські кафедри й призначаючи на них зверхників. Чому ж уряд князя Володимира Великого спочатку відводить патріаршому ставленику під резиденцію окраїнний Переяслав ?

Як центральна влада впливала на формування церковної організації, пристосовуючи її до потреб централізації країни ? Закономірним із цього погляду було перенесення митрополичої кафедри до столяного града Русі за правління Ярослава Мудрого. Вона суттєво розширила сферу дії візантійського церковного правопорядку, розбудовуючи мережу єпархій. Перші єпископії з'явилися в Новгороді та Білгороді (поблизу Києва). Згодом вони були закладені в Чернігові, Полоцьку, Турові, Юр'єві та деяких інших містах. Установлення гармонії між церковною й державною владами зумовило посадження великокнязівських намісників у деякі із зазначених центрів.

Якими мотивами керувався Ярослав Мудрий, призначаючи у 1051 р. митрополитом Іларіона з великокнязівського Спаського монастиря? Чому є підстави вважати цю подію спробою націоналізації Церкви ?

У п'ятому питанні проаналізуйте зовнішню політику Ярослава Мудрого. Висвітліть відвоювання у Польщі Червенських міст (1031 р.), розгром печенігів під Києвом (1036 р.), перемогу над племенем ятвягів (1038 р.), останній похід Русі на Візантію (1043 р.), мирний договір з Візантією (1052 р.). Розкрийте суть «шлюбної» дипломатії. Наголосіть, що князь більше уваги приділяв розбудові та укріпленню держави а не зовнішнім завоюванням. Чим обумовлювалось розширення політичних контактів Русі з європейськими державами ? Доведіть, що Русь в кінці X – I пол. XI ст.

посідала одне з центральних місць в системі європейських політичних взаємовідносин.

Питання для самоконтролю:

1. Які території були приєднані до Русі-України за правління Ярослава Мудрого?
2. Походам якого з кочових народів було покладено край за часів князя Ярослава?
3. Чому основою князювання Ярослава були будівництво, творення, просвітництво, а не військові походи ?
4. Які архітектурні пам'ятки побудовані за Ярослава Мудрого ?
3. Поясніть, якими мотивами керувався Ярослав Мудрий, призначаючи митрополитом русича Іларіона . Чому спроба націоналізувати Церкву у 1051 р. виявилася невдалою ?
- 4.. Визначте роль Ярослава Мудрого у піднесенні міжнародного авторитету Київської Русі.
5. З якими державами Русь часів Ярослава Мудрого підтримувала найтісніші відносини?

Семінарське заняття 11.

Тема: Русь в серед. XI- першій пол. XII ст.

План.

1. Русь-Україна за Ярославичів (60-70-ті рр. XI ст.).
2. Міжкнязівські взаємини в кінці XI- на поч. XII ст. Феодальні з'їзди та їх роль у збереженні внутріполітичної стабільності Київської Русі.
3. Русь у період зміцнення державної єдності руських земель за правління Володимира Мономаха (1113-1125 рр.)
4. Збереження політичної єдності руських земель в період князювання Мстислава та основні аспекти його політики (1125-1132 рр.).

Джерела:

1. Літопис Руський. [За Іпатським списком](http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm) / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>].
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С..59-65. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с. URL : [5http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm](http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm)]
4. Поучення Володимира Мономаха. (переклад Л.Махновця). URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Список рекомендованої літератури:

5. Брайчевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. І. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в

Київській Русі. 720 с. URL: [https://chtyvo.org.ua/authors /Braichevskyi_Mykhailo/Vybrane Tom 1/](https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskyi_Mykhailo/Vybrane_Tom_1/)

6. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. I: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=780>

7. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.

8. Котляр М. Давньоруська державність: до і після Любеча. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С.19-28.

9. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від усобиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.

10. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>

11. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fedaka_Serhii/Politychna_istoriia_Ukrainy_Rusi_doby_transformatsii_imperii_Riurykovychiv_XII_stolittia.pdf?

12. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні проаналізуйте заповіт Ярослава Мудрого. Вкажіть на його недосконалість. Охарактеризуйте взаємини між старшими синами Ярослава Мудрого у 1054-1068 рр. Які факти свідчать, що у перші 14 років співправління тріумвіри спільно вирішували найважливіші проблеми Русі ? Чи можна вважати, що між князями у цей період не було незгод ?

З'ясуйте причини повстання у Києві 1068 р. Що стало причиною вигнання Ізяслава Ярославича з Києва ? Чому за допомогою він звернувся не до своїх братів-тріумвірів, а до польського короля Болеслава Хороброго ? Чи можна погодитися, що Всеслав Брячиславович у 1068 р. випадково став київським князем ? Чому Святослав і Всеволод Ярославичі не прийняли запрошення зайняти київський стіл після втечі Всеслава до Полоцька, а сприяли поверненню київського стола Ізяславу Ярославичу ?

Охарактеризуйте взаємини між тріумвірами у 1069-1073 рр. Найпомітнішою подією стала тоді вишгородська нарада 1072 р., на якій була затверджена «Правда Ярославичів» - загальноруський звід законів, який став доповненням до «Руської правди». До 1073 р. тріумвірат продовжував існувати, протиріччя між князями були приховані й назовні певний час не виявлялися. З'ясуйте причини конфлікту між братами у 1073 р., внаслідок якого Святослав і Всеволод позбавили влади Ізяслава і великим князем став Святослав (1073 – 1076 рр.). Охарактеризуйте політичне життя в Україні-Русі в час дуумвірату 1073-1076 рр. (Святослав-Всеволод). Як було здійснено перерозподіл володінь після вигнання Ізяслава Ярославича його братами Святославом і Всеволодом ?

Зверніть увагу, що після смерті Святослава на короткий час у Києві сів Всеволод (1077 р.), проте він помирився з братом і уступив йому престол. У часи свого третього

правління Ізяслав (1077 – 1078 рр.) починає мстити нащадкам Святослава за своє вигнання, але загинув у 1078 р. в битві на Нежatinій ниві біля Ніжина від рук Олега Святославовича. Зверніть увагу, що у 70-х рр. XI ст. в боротьбі за володіння князі-ізгої Олег Святославич та Борис В'ячеславич почали залучати до вирішення внутрішніх чвар половців.

Проаналізуйте правління останнього Ярославича – Всеволода (1078 – 1093 рр.). Дайте оцінку перестановки князів на столах та продовження політики ізгойства щодо Святославичів, Ігоревичів і В'ячеславичів.

У другому питанні слід охарактеризувати суспільно-політичне життя в Україні- Русі в кінці XI – на початку XII ст. Поясніть, чому після смерті у 1093 р. Всеволода Ярославовича його син Володимир Мономах поступився київським столом представнику старшої гілки спадкоємців Ярослава Мудрого – Святополку Ізяславовичу. Висвітліть внутрішню та зовнішню політику князя Святополка Ізяславовича (1093 – 1113 рр.).

Охарактеризуйте роль Володимира Мономаха у вирішенні міжкнязівських усобиць, в організації боротьби з половецькою загрозою. Доведіть або спростуйте тезу про те, що Володимир Мономах в час правління Святополка Ізяславовича залишався найвпливовішим.

Детально проаналізуйте хід роботи Любецького з'їзду князів та затвердження «вотчинного» принципу успадкування земель. Подумайте, чи можна стверджувати, що Любецький з'їзд став переломною подією в історії Русі? Як рішення Любецького з'їзду вплинули на міжкнязівські відносини? Чи можна вважати, що Любецький з'їзд започаткував практику скликання міжкнязівських снемів для вирішення найважливіших питань?

Які проблеми розглядалися на Витичівському 1100 р. з'їзді, на з'їздах у Золотчі 1101 р., на Долобському озері 1103 р.? Проаналізуйте боротьбу руських князів з половцями.

У третьому питанні насамперед охарактеризуйте комплекс джерел, що висвітлюють діяльність Володимира Мономаха («Повість минулих літ», «Повчання дітям», «Устав», «Слово о погибели Русской земли»). Змалюйте біографію князя та висвітліть відомості про 16 років його діяльності (1078 – 1094 рр.) на чернігівському столі та 20 років (1094 – 1113 рр.) на переяславському.

З'ясуйте причини київського повстання 1113 р. Зупиніться на з'ясуванні проблеми захоплення Володимиром Всеволодовичем київського столу. Наголосіть, що це було прямим порушенням постанов Любецького снemu (ініціатором яких був сам Мономах), за якими Київ належав Ізяславичам і після смерті Святополка Ізяславича мав перейти до його сина Ярослава Святополчича. Проаналізуйте, як літописець, прихильний до Володимира Мономаха, обґрунтував легітимність його приходу до влади. Проаналізуйте «Устав» Володимира Мономаха. Поясніть, яким чином прийняття «Уставу» сприяло стабілізації соціально-економічної ситуації у Києві.

Прослідкуйте перестановку князів на столах та заходи Володимира Мономаха щодо відновлення єдності Русі. Поясніть, яким чином Мономаху вдалося відновити централізовану монархію. Висвітліть відносини князя з Святополчичами, охарактеризуйте загадкову смерть Ярослава Святополчича (1123 р.) та його братів Брячислава і Ізяслава. Вкажіть успіхи зовнішньої політики Мономаха першої чверті XII ст., яку на відміну від останнього десятиліття XI ст., можна кваліфікувати як наступальну (щодо русько-половецьких відносин). Охарактеризуйте відносини Русі з Візантією. Зауважте, що у 1116 р. Володимир утрутився в боротьбу за імператорський

трон Візантії. Як вдалося владнати суперечку? З правителями яких держав В.Мономах установив і підтримував династичні зв'язки? Яким чином це вплинуло на міжнародний авторитет Русі? Яку оцінку державотворчої діяльності В.Мономаха дають сучасні історики?

У четвертому питанні висвітліть внутрішню і зовнішню політику Мстислава Володимировича та з'ясуйте, за що його називали Великим. Наголосіть, що його сім'я посідала ключові столи: син Всеволод сидів у Новгороді, Ростислав у Смоленську, Мстиславові брати займали Переяславль, Туров, Волинь і Рос-тов. За межами залишалися тільки Чернігівська земля, Полоцьк і дрібні волості майбутньої Галицької землі. Зверніть увагу, що Мстислав був останнім одноосібним правителем Русі і після його смерті почався період удільного дроблення.

Питання для самоконтролю:

1. Передайте зміст заповіту Ярослава Мудрого та визначте його значення для подальшого розвитку Київської Русі.
2. В чому М.Брайчевський вбачав недосконалість заповіту Ярослава Мудрого?
3. Як були розподілені столи в руських землях між синами Ярослава Мудрого в 1054 р.?
4. Визначте причини виникнення тріумвірату Ярославичів.
5. Чи можна вважати недосконалість заповіту Ярослава Мудрого однією з причин виникнення тріумвірату?
6. Визначте причини та вкажіть наслідки повстання 1068-1069 рр. у Києві.
7. З'ясуйте причини загострення політичних суперечностей в суспільному житті Київської Русі в 70-х рр. XI ст.
8. Охарактеризуйте політичне життя Київської держави в 70-х рр. XI ст. (дуумвірати Святослав-Всеволод, Ізяслав-Всеволод, Всеволод-Володимир Мономах).
9. Який собор було побудовано в Печерському монастирі коштом князя Святослава Ярославича?
10. Чи мав право Володимир Мономах посісти київський престол у 1113 р.? Свою відповідь обґрунтуйте.
11. Проаналізуйте «Устав о різах» Володимира Мономаха і доведіть, що його запровадження сприяло стабілізації внутрішнього становища у Київській Русі.
12. З'ясуйте причини і засоби відновлення централізованої монархії за князювання Володимира Мономаха.
13. Охарактеризуйте боротьбу Володимира Мономаха з половцями.
14. Піднесення міжнародного авторитету Київської Русі в період князювання Володимира Мономаха.
15. Чи можна вважати головною думкою «Повчання» Володимира Мономаха відвернення князівської міжусобиці й збереження єдності Русі? Доведіть чи спростуйте це, спираючись на текст твору.
16. Якими зусиллями Мстиславу Великому вдалося зберегти політичну єдність руських земель?
17. Охарактеризуйте зовнішню політику Мстислава Великого.

Семінарське заняття 12.

Тема: Удільна роздробленість як історичне явище у середньовічній Європі та Русі. Київ і Київська земля в системі розрізнених князівств у XII-XIII ст.

План.

1. Причини удільного роздроблення Київської держави: політичні, економічні, етнічні. Історіографія проблеми.
2. Загострення міжкнязівських відносин довкола Києва у XII ст. Правління Ярополка Володимировича (1132-1139).
3. Київ і Київська земля в час правління Всеволода Ольговича (1139-1146).
4. Боротьба за київський стіл в середині XI ст. Протистояння між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким.
5. Загострення міжкнязівських відносин довкола Києва у 60-70-их рр. XII ст. Співправління Святослава Всеволодовича (1177-1194) і Рюрика Ростиславича (1180-1202).
6. Київ і Київське князівство в перших десятиріччях XIII ст.

Джерела:

1. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 65-71. URL: <http://history.org.ua/Liber UA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
2. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури до теми:

3. Бодрухін В. Феодальна роздробленість і еволюція державності (XII-XIII ст.). *Пам'ять століть*. 2000. № 4. С.26-30.
4. Браичевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. I. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Vybrane_Tom_1/
5. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
6. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від усобиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.
7. Котляр М. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 21-36.
8. Котляр М. Феномен удільної роздробленості Русі (повернення до проблеми). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 24-37. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2013/2/3.pdf>
9. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. К.: Промінь, 2012. 190 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002190>
10. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко

О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>

11. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fedaka_Serhii/Politychna_istoriia_Ukrainy_Rusi_doby_transformatsii_imperii_Riurykovychiv_XII_stolittia.pdf

12. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf

13. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Київ : вид-во ім. О.Теліги “Веселка”, 2000. 256 с.

Методичні поради:

Відповідь на перше питання слід розпочати з характеристики суспільно-політичного життя Русі XII-першої половини XIII ст. Зауважте, що для цього періоду була характерною постійна конфронтація двох тенденцій: з одного боку, спостерігалось прагнення представників правлячої династії Рюриковичів до єдності, особливо у питаннях захисту від зовнішньої загрози, а з іншого – спостерігалось прагнення до зміцнення відособлених від Києва удільних князівств-вотчин, що особливо стало помітним після Любецького з’їзду. Що, на вашу думку, дозволяло місцевим князівським династіям проявляти щораз більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і чимдалі менше зважати на волю великого князя київського ?

Слід зауважити, що період удільного дроблення не є особливістю історії Русі, а є неминучим періодом розвитку усієї феодальної Європи. Зверніть увагу на питання часу настання удільного дроблення Русі.

Детально охарактеризуйте кожну із причин дроблення, які традиційно виділяють історики: великі простори держави; етнічну строкатість населення; перетворення великого землеволодіння на спадкове; розвиток натурального господарства; воєнно-політичне посилення удільних князів та бояр; відсутність чіткого механізму успадкування влади; появу нових міст як економічних і воєнно-політичних центрів, що суперничали з Києвом; зміну торговельних шляхів у зв’язку з пануванням у степу кочових племен.

Висвітліть основні положення у вітчизняній історіографії щодо суті роздрібненості. Проаналізуйте думку, що Русь не розпалась, а змінила форму правління: на зміну одноосібній монархії прийшла монархія федеративна. Зверніть увагу, що таке володарювання називають по різному: «сімейним володінням» (О.Пресняков), «колективним сюзеренітетом» (В.Пашуто), «родовим сюзеренітетом» (О.Назаренко).

У другому питанні поясніть, чому впродовж XII – першої чверті XIII ст. об’єктом посиленої уваги давньоруських князів нерідко ставав Київ.

Охарактеризуйте діяльність Ярополка Володимировича, який володів київським столом у 1132-1139 рр. Чому час його правління характеризувався переходом від єдиновладдя, що мало місце за Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) і Мстислава Володимировича (1125-1132 рр.), до поліцентризму ? Яким чином Ярополк Володимирович вирішував суперечності між численними нащадками Володимира Мономаха ?

У третьому питанні зверніть увагу на те, що у 30-х рр. XII ст. велась боротьба між Мономаховичами і Ольговичами, а з 40-х рр. XII ст. жорстоку боротьбу за київський престол почали вести різні гілки Мономаховичів. Якими чином ця обставина спряла приходу до влади у Києві чернігівського князя Всеволода Ольговича? На основі літописних свідчень доведіть, що Всеволод Ольгович, будучи київським князем (1139-1146 рр.), намагався провадити політику відновлення єдності руських земель. Чи погоджуєтеся з думкою, що Всеволод Ольгович схилився до політики «розділяти і пересварювати»? Як склалися відносини Всеволода Ольговича з Юрієм Долгоруким, Ізяславом Мстиславичем і Володимирком Володаревичем? Чи можна погодитись з думкою С.Федаки, що «сєнс політики Всеволода дуже простий: «...перетворити адміністративно-політичну структуру України-Русі з дуальної на унітарну, зруйнувати протистояння між Ольговичами та Мономаховичами, зруйнувати жорстку прив'язку окремих родів до певних земель...»? Доведіть або спростуйте тезу про те, що завдяки діяльності Всеволода Ольговича рід Ольговичів вирівнювався з родом Мономашичів у праві на великий київський стіл.

З'ясуйте причини повстання 1146-1147 рр. у Києві. Поясніть, чому кияни виявили незгоду щодо вокняжіння у Києві Ігоря Ольговича? Чим заслужив симпатії киян волинський князь Ізяслав Мстиславич? Охарактеризуйте князювання Ізяслава Мстиславича у Києві (1146-1149, 1151-1154).

У четвертому питанні необхідно детально висвітлити боротьбу Ізяслава Мстиславича за київський стіл з Юрієм Долгоруким, яка велася з перемінним успіхом. Чому чернігівські Ольговичі та галицький князь Володимирко Володаревич у цій боротьбі підтримували не Ізяслава, а Долгорукого? Зауважте, що Ізяслав не раз звертався по допомогу до Угорщини (угорський король Гейза II був одружений із сестрою Ізяслава Єфросинією). В перебігу воєн Ізяслав Мстиславич то втрачав, то здобував Київ. І лише 1151 р., нейтралізувавши галицького князя Володимирка Володаревича за допомогою свого брата Святополка, Ізяслав підступив до Києва. Щоб надати легітимності своєму правлінню в Києві, Ізяслав у 1151 році зробив своїм співправителем старшого Мономаховича В'ячеслава Володимировича (сина Володимира Мономаха). Прокоментуйте боротьбу Ізяслава Мстиславича з галицькими князями Володимирком Володаревичем, а після його смерті – з Ярославом Осмомислом за порубіжні з Галицьким князівством землі.

Охарактеризуйте діяльність Ізяслава Мстиславича. Зверніть увагу на те, що він був прихильником незалежності Київської митрополії від Константинопольських патріархів. Чи можна вважати обрання у 1147 р. митрополитом русича Кліма Смолятича важливою віхою на шляху до утвердження автокефалії руської Церкви?

Важливо наголосити на тому, що Ізяслав Мстиславич розглядав Волинь як придаток до великокнязівського столу у Києві. Він закріпив Волинську землю за своїми нащадками, що призвело до відокремлення Волинського князівства від Київської землі.

Після смерті Ізяслава Мстиславича починається новий етап княжих міжусобиць, який призвів до занепаду політичного значення Києва.

У п'ятому питанні слід розкрити причини загострення міжкнязівських відносин довкола Києва у 60-70-их роках XII ст. Після смерті Ізяслава Мстиславича у 1154 р. Київ утретє зайняв суздальський князь Юрій Долгорукий, з діяльністю якого на північному сході Русі пов'язується заснування і розбудова багатьох міст, у тому числі й Москви (перша згадка про неї відноситься до 1147 р.). На київському столі Юрій сподівався досягти становища старійшини руських князів. На короткий час це йому вдалося. Але вже 1157 р. проти нього склалася коаліція на чолі зі смоленським князем

Ростиславом Мстиславичем. У Києві, очевидно, також мала місце змова проти великого князя, наслідком якої стала загадкова смерть Юрія Долгорукого після бенкету у київського боярина Петра.

Охарактеризуйте боротьбу за київський стіл між Мономаховичами і Ольговичами у другій половині XII ст. Наскільки успішним у цій боротьбі був чернігівський князь Ізяслав Давидович? Зверніть увагу на участь у боротьбі за Київ і позицію волинського князя Мстислава Ізяславича і галицького князя Ярослава Осмомисла. Чому, маючи успіхи у цій боротьбі, у 1158 р. вони запросили на великокнязівський стіл Ростислава Смоленського? Охарактеризуйте політику Ростислава, акцентуйте увагу на його прагненнях об'єднати руських князів у боротьбі з половецькими ордами (похід на половців 1166 р.).

Після смерті Ростислава (1167 р.), незважаючи на наявність кандидатів з більшими правами (за родовим принципом), Київ зайняв Мстислав Ізяславич. Охарактеризуйте його діяльність, спрямовану на організацію захисту південноруських земель і торговельних шляхів від половецьких набігів.

Слід наголосити, що протягом 60-х років XII ст. київські князі кілька разів скликали удільних князів, щоб спільними зусиллями захистити південні рубежі Русі та її торговельні шляхи. Переможні походи руських дружин на половців сприяли тимчасовій консолідації південноруських земель, але не могли припинити міжусобної боротьби князів. Мрії про здобуття київського столу не давали спокою Ольговичам і Ростиславичам, а особливо Андрію Боголюбському, сину Юрія Долгорукого.

Висвітліть прагнення Андрія Боголюбського послабити Київ (похід 1169 р.). Ознайомтесь з літописними текстами, які повняться описами жорстокостей Андрія Боголюбського під час військових дій. На підставі свідчень літопису про руйнацію і пограбування Києва робилися висновки, що колишня столиця Русі зазнала катастрофи. Чи ця теза відповідає істині? Візьміть до уваги, що Андрію Боголюбському, значною мірою, належить роль «першовідкривача» застосування у війнах тотального винищення завойованих областей.

Висвітліть загострення міжкнязівських відносин між Андрієм Боголюбським, Ольговичами та Ростиславичами у 70-ті роки XII ст., що пройшли під знаком політичного суперництва й боротьби за Київ. Зауважимо, що жодна з сторін так і не добилася вирішальної переваги. Неодноразові спроби Боголюбського посадити в Києві свого ставленика не мали успіхів; Гліба Юрійовича у 1171 р. вбили київські бояри, а його братів Всеволода і Михайла вигнали з Києва Ростиславичі.

Зіткнення інтересів Ростиславичів і Ольговичів привело до того, що київськими князями стали Святослав Всеволодович (1177—1194) і Рюрик Ростиславич (1180—1202). Коротко охарактеризуйте їх співправління. Зверніть увагу, що формально співправителі перебували в однаковому становищі, але життя вимагало, щоб один з них був старшим, і таким, безперечно, виступав Святослав Всеволодович. Саме він став організатором антиполовецьких походів і полководцем об'єднаних руських дружин, чим заслужив високу оцінку автора «Слова о полку Ігоревім». На захист південних рубежів Русі спільно виступали київські, волинські, галицькі, чернігівські, смоленські, переяславські, пінські полки. Походи 1183, 1185 і 1187 рр. закінчилися блискучими перемогами. Половці були відкинуті аж за Сіверський Донець.

Доведіть, що роки князювання дуумвірів Святослава і Рюрика характеризувалися піднесенням економічного й культурного життя Києва. Чи сприяло піднесенню політичного значення Києва зближення в 1183-1184 рр. Святослава з одним з найсильніших князів Русі – владимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем?

У шостому питанні зверніть увагу на те, що на початку XIII ст. на київський престол претендував і галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Слід наголосити, що об'єднання Волині, Галичини і Київської землі було важливим явищем у політичному житті південноруських князівств, але не являло собою кінцеву мету широкої програми Романа Мстиславича. Висвітліть обставини оволодіння Романом Києвом у 1202 р., звідки він прогнав свого тестя Рюрика Ростиславича. Поясніть, чим обумовлювалися спроби Романа запровадити федеративний устрій на Русі. Чому ці прагнення зустріли рішучий опір Всеволода Юрійовича, інших князів і не були здійснені ?

Після смерті Романа до Києва повернувся Рюрик Ростиславич. Висвітліть боротьбу, що точилася між ним і чернігівським князем Всеволодом Чермним. Згодом після смерті Всеволода Суздальського (1212) і Рюрика Ростиславича (1212) Всеволод Чермний став найпомітнішою фігурою серед усіх давньоруських князів.

З 1214 р. Київ знову перейшов до рук Ростиславичів. На його столі утвердився Мстислав Романович (1214—1223), час правління якого збігся з деякою стабілізацією політичного становища не тільки Київської землі, а й усієї Південної Русі.

Поступальний історичний розвиток Середнього Подніпров'я перших десятиліть XIII ст. перервали монголо-татари.

Питання для самоконтролю:

1. Чи призвела поява самостійних князівств до припинення існування Русі як держави? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. Чому в другій половині XII - на початку XIII ст. велася запекла боротьба між князями за Київ?
3. Чому, на ваш погляд, удільні князі, тільки-но оволодівши Києвом, ставали поборниками єдності Русі?
4. Яку роль відіграло Київське князівство в період політичної роздробленості Русі?
5. Чому Київському князівству не вдалося відіграти роль об'єднавчого центра для роздробленої Русі ?
6. З якою метою володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський пограбував і попалив Київ?

Семінарське заняття 13.

Тема: Удільні князівства у домонгольський період: політичний та соціально-економічний розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського і Переяславського князівств.

План.

1. Династії Ольговичів і Давидовичів у Чернігівському князівстві в кінці XI- на початку XII ст. Феодальна усабиця між Святославом Ольговичем і Володимиром та Ізяславом Давидовичами 1139-1148 рр.
2. Чернігівське князівство в період удільного дроблення: усабиці Ольговичів з Мономаховичами, економічне і культурне життя Чернігівського князівства.
3. Переяславське князівство у XII-XIII ст.

Джерела:

1. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 65-75. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
2. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

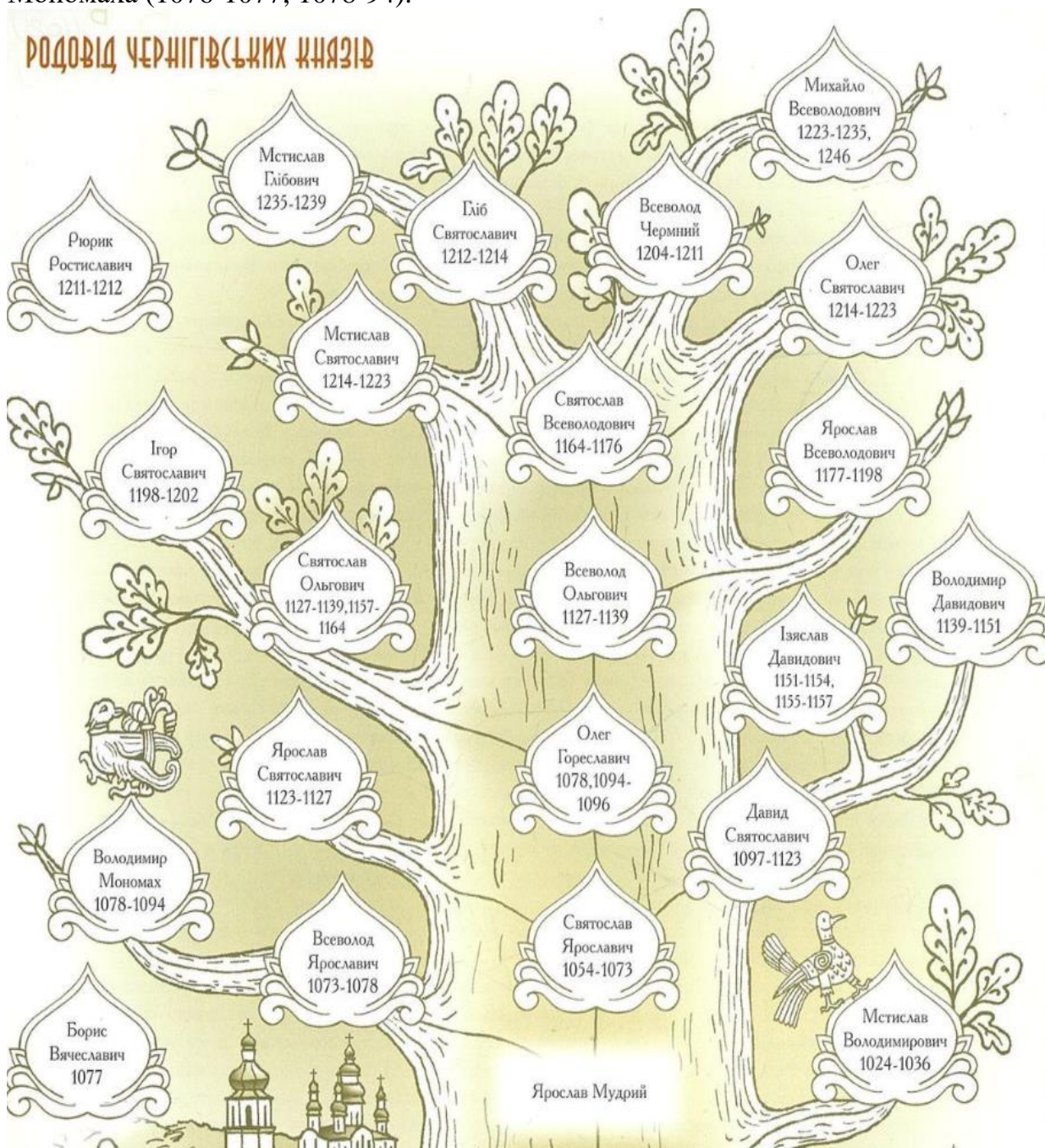
3. Балабушка В. А. Родинно-спадкові традиції Рюриковичів: гілки Ольговичів, Давидовичів, володарів Чернігово-Сіверського князівства. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2018. Т. 1. С. 46-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAtk_2018_1_11
4. Войтович Л.В. Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с. URL: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
5. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII-XIII ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. Львів, 2001. С.154-165.
6. Курінний М. Переяславська земля у X-першій третині XIII ст. *Український історичний журнал*. 1981. № 7. С.72-82.
7. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: «Стародавній Світ», 2011. 316 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Motsia_Oleksandr/Davnoruskyi_Chernihiv/
8. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
9. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fedaka_Serhii/Politychna_istoriia_Ukrainy-Rusi_doby_transformatsii_imperii_Riurykovichiv_XII_stolittia/
10. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? монографія / І.К.Чугаєва; відп. ред. В.О.Дятлов. Чернігів:ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 336 с.
11. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf
12. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Київ : вид-во ім. О.Теліги «Веселка», 2000. 256 с.
13. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело. Київ : Просвіта, 2006. 509 с.

Методичні вказівки:

У першому питанні доцільно підкреслити, що чернігівські князі були дуже активними у іжкнязівських усобицях. Тенденція до консолідації Чернігівського і Київського князівств базувалася на спільних генеалогічних коренях місцевих князів.

Заявляючи, що «ми не угри і не ляхи, а одного діда внуки», чернігівська гілка династії Рюриковичів з повним правом претендувала на великокнязівський стіл.

Пригадайте, що після смерті Ярослава Мудрого Чернігівське князівство разом з Муромом і Тмутараканню, дісталось Святославу, який князував тут близько 20 років. Після смерті Святослава Ярославовича його сини Олег, Давид і Ярослав стали «ізгоями». Чернігівський стіл кілька разів переходив з рук в руки від молодшого з тріумвірів Всеволода Ярославовича (1073-1076; 1077-1078) до його сина Володимира Мономаха (1076-1077; 1078-94).

Поясніть, чому боротьба Святославичів за батьківські володіння була складною і напруженою. Слід конкретизувати, що Любецький з'їзд 1097 закріпив Чернігівську землю та деякі інші володіння (зокрема Муромське князівство, до складу якого тоді входила Рязань, та Тмутаракань) за Святославичами, але, з другого боку, розпочав процес удільного дроблення Чернігівського князівства: воно починає дробитися на менші уділи – спочатку відділяється Новгород-Сіверське, потім – Курськ, Брянськ та

інші. Скористайтесь генеалогічною схемою. Зауважимо, що Олег і Давид Святославичі стали родоначальниками князівських династій Ольговичів і Давидовичів, з якими пов'язаний політичний розвиток Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств XII – першої половини XIII ст. Які тенденції були помітні в політичному житті цих князівств після Любецького з'їзду 1097 р.? Доведіть або спростуйте тезу С.Федаки про те, що «об'єктивно від Любеча найбільш виграв Олег, бо закріпив здобуте мечем». Що змусило Володимира Мономаха після Любецького з'їзду шукати союзу зі Святославичами?

Зі смертю Давида у 1123 р. чернігівський стіл перейшов до Ярослава Святославича. Чому Ярослав Святославич пішов на зближення з київським князем Мстиславом Володимировичем? Яким чином цим скористався син Олега Святославича - Всеволод Ольгович, який став чернігівським князем у 1127 р. ? Після втрати у 1127 р. Чернігова Ярослав повернувся до Мурома, і Муромо-Рязанська земля в подальшому остаточно розірвала політичну єдність із землею Чернігівською.

Охарактеризуйте діяльність Всеволода Ольговича у 1127-1139 рр. Особливу увагу варто звернути на взаємовідносини між Всеволодом Ольговичем і Давидовичами (Всеволод Ольгович віддав Давидовичам Новгород-Сіверський уділ) та його маневрування між Мономаховичами і Мстиславичами. Які аргументи дали змогу М. Грушевському дійти висновку, що діяльність Всеволода Ольговича «в загальній еволюції руського державного життя ... мала дуже шкідливий, руйнівний вплив»? Розкрийте причини усобиці між Святославом Ольговичем і Володимиром та Ізяславом Давидовичами у 1139-1148 рр. Яку роль у ній відіграв Всеволод Ольгович?

Готуючись до відповіді у другому питанні скористайтесь таблицею, наведеною нижче (кольором виділено князів-сучасників).

Волинь	Смоленськ	Владимир на Клязьмі	Чернігів
Володимир Мономах (1125)			Олег Святославич
Мстислав Великий (†1132)		Юрій Долгорукий (†1157)	Всеволод Ольгович (†1146)
Ізяслав Мстиславич (†1154)	Ростислав Мстиславич (†1167)	Всеволод Велике Гніздо (†1212)	Святослав Всеволодович (†1194)
Мстислав Ізяславич (†1170)	Рюрик Ростиславич (†1212)	Ярослав Всеволодович (†1246)	Всеволод Чермний (†1212)
Роман Мстиславич (†1205)	Володимир Рюрикович (†1237)	Олександр Невський (†1263)	Михайло Всеволодович (†1246)
Данило Романович (†1264)	Ростислав	Дмитро (†1294)	Ростислав Михайлович (†1264)

Охарактеризуйте чернігівську політику Всеволода Ольговича, як великого київського князя (1139-1146). Захопивши у 1139 р. Київ, Всеволод Ольгович у обмін на підтримку передав Чернігівське князівство синові Давида Святославича Володимирі, якому вдалося ненадовго (1146—47) знову об'єднати землі

Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. Після загибелі Володимира Давидовича у 1151 р. Чернігівське князівство успадкував його брат Ізяслав Давидович. У 1157 р., вдруге ставши київським князем, він поступився Чернігівським князівством на користь Святослава Ольговича, і в подальшому Чернігівське князівство перебувало виключно під владою Ольговичів.

Після вигаснення Давидовичів клан Ольговичів не зберіг єдності та швидко розпався на два окремі клани — нащадків Всеволода Ольговича та нащадків Святослава Ольговича. Ольговичі у 1164 р. закріпили за собою Новгород-Сіверське князівство. Протягом наступних 80-ти років обидва клани дотримувалися вотчинного принципу успадкування удільних столів та «лествичного» принципу успадкування старшого столу - Чернігова. Найбільш значущими чернігівськими князями цього періоду були Святослав Всеволодич (1164—80), Ярослав Всеволодич (1180—98), Ігор Святославич (1198—1202) та Всеволод Святославич Чермний (1202—1215, з перервою).

Знайдіть аргументи на користь, або заперечте тезу про те, що Чернігівське князівство для будь-якого князя з Ольговичів було лише містком до київського столу, воєнна експансія чернігівських князів сягала далеких Волині та Галича, а територія Чернігівського князівства ставала метою походів смоленських, волинських, ростово-суздальських князів. У цьому контексті поясніть позицію чернігівського князя Всеволода Святославича Чермного, який 1210 р. навіть виміняв Чернігів на Київ у Рюрика Ростиславича з династії Ростиславичів смоленських, і Чернігів залишався під його володінням до 1214 р.

Монгольська навала у 1239 р стала страшним ударом для Чернігівського князівства. Але слід звернути увагу, що місто, на відміну від розповсюдженої думки, не було знищено. Наведіть аргументи, які підтверджують цю тезу.

Зверніть увагу, що формально новгород-сіверські князі підпорядковувались Чернігову, але фактично проводили самостійну політику, яка часто не збігалась з інтересами чернігівських князів. Які наслідки мала ця політика для Новгород-Сіверського князівства? Зверніть увагу, що географічне положення Сіверського князівства примушувало його князів вести постійну боротьбу з кочовиками, але деякі з них залучали половців як союзників у міжкнязівські усобиці. Із Новгород-Сіверського 1185 р. почався невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців — подія, що лягла в основу сюжету «Слова о полку Ігоревім». На кінець XII ст. на його території виникло декілька дрібних князівств з центрами в Курську, Путивлі тощо.

Слід зауважити, що майже усі чернігівські князі, за винятком тих, хто був не місцевим і не затримався надовго, намагалися розбудувати місто. Завдячуючи їм, ми тепер маємо прекрасну давньоруську архітектуру, що й досі прикрашає місто.

Спасо-Преображенський собор або Спаський собор (будівництво розпочав у 1030 р. Мстислав Володимирович (Мстислав Хоробрий), завершив — у 1036 р. Святослав Ярославич;

Борисоглібський собор (побудований Давидом Святославичем на честь перших руських святих Бориса і Гліба, початок будівництва 1200 р.);

П'ятницька церква (побудована в кінці XII - на початку XIII ст. на чернігівському посаді біля Торгу на кошти купців; названа на честь Святої Параскеви П'ятниці, котра була покровителькою торгівлі та купців. Є припущення, що церква була збудована на кошти князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім», за іншою версією — церкву збудували коштом багатих купців.

У третьому питанні слід наголосити, що Переяславське князівство, на відміну від інших князівств, у XII — першій половині XIII ст. не мало політичної

самостійності й було цілком залежним від Києва, а пізніше — від Суздаля і Чернігова. У ньому, як правило, сиділи князі, які мали посісти київський престол, або ті, хто отримував це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Якими чином географічне розташування Переяславського князівства впливало на його політичне життя і економічний розвиток?

Охарактеризуйте здобутки переяславського князя Володимира Глібовича — онука Юрія Долгорукого, який правив у 1169—1187 рр. Зауважимо, що саме в оповіді про смерть цього князя літописець ужив стосовно земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато постогнала». Це — найдавніша згадка назви «Україна» в писемних джерелах. Другу згадку про Україну цей же літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило Романович «прийняв верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, Комов, і всю Україну».

Питання для самоконтролю:

Чим Чернігівська земля вирізнялася серед інших князівств добим удільного дроблення?

Чернігівське князівство мало розвинену систему міст (понад 40) з Черніговом як другим за значенням центром після Києва. Назвіть ці міста.

Які події лягли в основу «Слова о полку Ігоревім». Яка головна думка твору?

Який княжий рід утвердився в Чернігівському князівстві?

Чим Переяславське князівство відрізнялося від інших у тогочасній Русі?

Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»?

Семінарське заняття 14.

Тема: Суспільні відносини. Закономірності та особливості економічного розвитку Русі. Повсякденне життя населення Русі.

План.

1. Політичний устрій Русі. Соціально-становна структура Русі. Суспільні відносини.
2. Еволюція форм землеволодіння. Сільське господарство.
3. Розвиток міст. Організаційні форми та види ремесел.
4. Розширення внутрішньої торгівлі та її вплив на формування внутрішнього ринку.
5. Зовнішня торгівля, її інтенсивність та геополітична переорієнтація.
6. Повсякденне життя населення Русі.

Джерела:

1. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>].
2. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К., 1990. 558 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>].
3. Правда Руська /Переклад В.Яременка. URL:[http://izbornyk.org.ua /oldukr2/oldukr51.htm](http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm)].

Список рекомендованої літератури:

1. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=5639>].
2. Котляр М. Давньоруська державність: до і після Любеча. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С.19-28.
3. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від усобиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.
4. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. К.: Вікар, 1999. 737 с. URL: <http://www.vuzlib.su/lanovik/82.htm>].
5. Ричка В.М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства . *Український історичний журнал*. 1989. № 6. С. 76-87.
6. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5142-7.pdf>
7. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ: Наук. думка, 1992. 229 с.
8. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-50-7/966-7217-50-7.pdf>
9. Юшков С. Нариси історії виникнення і початкового розвитку феодалізму у Київській Русі. Київ, 1992. 352 с.
10. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?
11. Шуст Р.М. *Нумізмати́ка: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні*: Навч. посіб. Рекомендовано МОН. К., 2009. 376 с. URL: <http://pidruchniki.com/17810409/finansii/numizmatika>].

Методичні поради:

У першому питанні зверніть увагу, що політичний устрій Русі протягом IX – XIII ст. змінювався.

Простежте зміни політичної форми держави Русь впродовж її існування.

Доцільно виокремити п'ять основних історичних етапів:

- союз племен протоконфедеративного типу (VII – середина IX ст.), який не мав жодних надплеменних владних інституцій, кожне плем'я діяло в межах звичного природного суверенітету, а міжплеменна кооперація займалась у мирний час торгівлею й у воєнний – обороною територій;
- «чифдом», або союз племен федеративного типу (середина IX – кінець X ст., до часів правління Володимира Великого) з яскраво вираженим домінуванням одного племені під керівництвом сильного лідера, який спирається на дружину;
- ранньофеодальна одноосібна монархія (кінець X – початок XI ст.);
- імперія (1036–1125 рр. від перемоги Ярослава Мудрого над печенігами до смерті Володимира Мономаха), могутність і сталість якої трималась виключно завдяки

персональній могутності і верховного правителя – Великого Князя (слід звернути увагу, що в цей час були періоди трансформації політичної форми держави, перехід до колективної монархії у формі тріувірату, дуумвіратів);

- колективна монархія конфедеративного типу (40-ві роки XII ст. – XIII ст.), коли між суверенними князівствами формується непостійно чинна інституційна надбудова – снєми (загальноруські з'їзди князів), котра дозволяла розглядати й узгоджувати питання зовнішньої політики, внутрішнього устрою Русі, розподілу земельних володінь, національної безпеки тощо.

Слід акцентувати увагу на значенні князівського з'їзду у Любечі 1097 р., який шукаючи політичного компромісу, впровадив на Русі династичне правління. Доведіть, що князівські з'їзди 1100, 1101, 1103 та 1110 років, розвиваючи Любецькі ідеї, заклали правові основи для федералізації руських князівств.

Охарактеризуйте функції основних інституцій влади: князя, дружини, думи, віча, снємів. З'ясуйте місце данини та полюддя в структурі владних відносин Русі.

Охарактеризуйте соціальну структуру населення Русі. Зверніть увагу, що князівська верства, яка була на вершині ієрархічної піраміди, була окремим замкненим станом, доступ до якого давало тільки народження. Проаналізуйте основні категорії бояр (тисяцькі, соцькі, десяцькі, посадники, воєводи, двірські), висвітліть появу молодших двірських урядів (конюшого, мечника, чашника, стольника, скарбника, печатника (канцлера)). З'ясуйте місце княжої дружини в структурі суспільства та визначте, хто такі «детські» і «отроки».

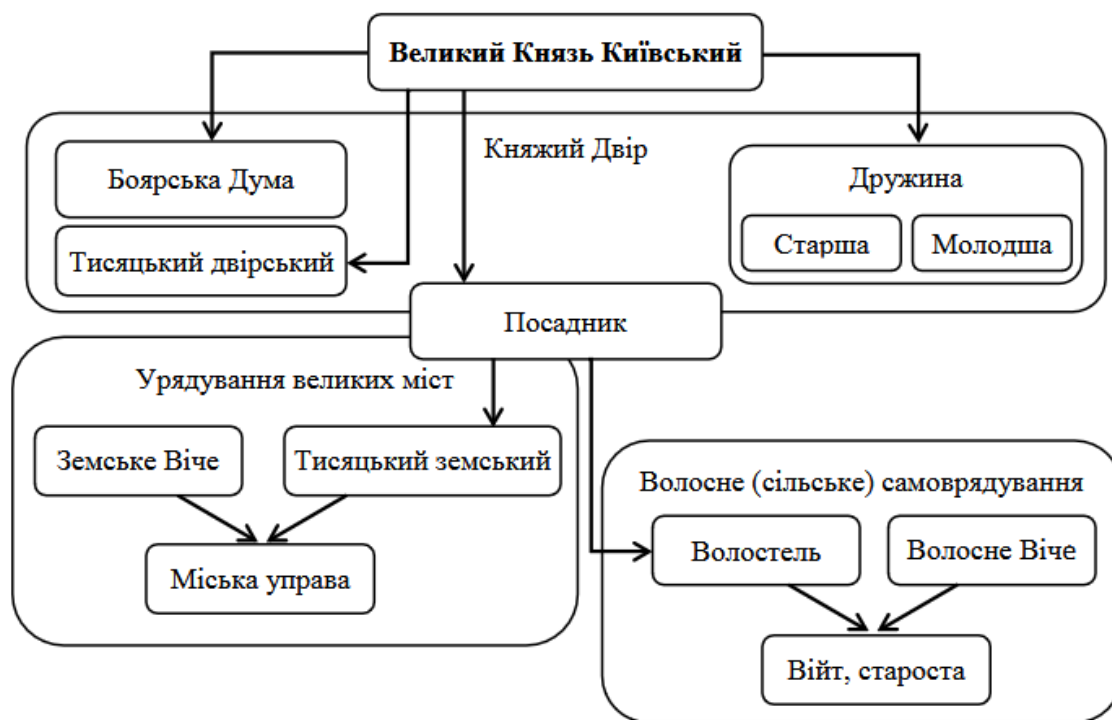

Рис. 1. Модель територіальної організації публічної влади Київської Русі часів монархічного періоду її розвитку

Охарактеризуйте основні категорії служителів княжих дворів (тіуни двірцеві, ключники, сокільничі, ловчі, стольники) та службовців князівської адміністрації (тіуни городові, волочські, сільські, ратайні, вірники, осьменики, ємці, митники, ябетники). Зауважте, що уряди городничого (відповідав за замкові укріплення – «городні»), мостівничого (мостника, який відповідав за мости і греблі), осьменика (відповідав за збір торговельних мит і порядок на міському торзі) заповнялися

дружинниками старшого віку. Ці уряди наближалися до боярських і, пізніше, займалися боярами. Осьменик у великих містах був дуже значною фігурою.

Охарактеризуйте категорії, що знаходилися на середніх щаблях ієрархічної піраміди: міське бюргерство («старці графські» і гості) та земську верхівку («житії люди», «нарочиті люди», «чадь стара»). Зауважте, що нижче них стояли «чорні люди», які несли на собі основний тягар податків: ремісники (майстри; уноти-учні), посадські люди, вільні землероби (чадь молода, смерди). Частина ремісників, уникаючи міських повинностей, ставала княжими рядовичами і працювала у двірцевих майстернях. У двірцевих майстернях працювали також і наймити та закупичелядники. Ще нижче знаходився міський люмпен, який не платив податків через свою убогість: гулящі люди, убогі люди, сироти.

Проаналізуйте становище різних категорій залежного населення, що займали найнижчий щабель: париків (рядовичів ремісників і землеробів, наймитів, половників-пушеників, задушних людей, прощеників), закупів і вдачів та рабів-челядників (холопів і робів). Зауважте, що за межами усієї цієї ієрархічної драбини знаходилися ізгої.

У другому питанні простежте еволюцію форм землеволодіння у IX – XIII ст. (князівського, боярського, церковного, общинного). Наголосіть, що за феодалізму земля була основним засобом виробництва.

Право володіння землею було юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. Поясніть механізм оподаткування населення Русі (натуральна рента (оброк продуктами), формою якого було «полюддя»; відробіткова рента; грошова).

Охарактеризуйте роль землеробства в економіці Русі. Визначте основні системи обробітку землі. Назвіть території де переважало підсічне та перелогове землеробство. Виясніть причини, що зумовили перехід від екстенсивних до інтенсивних форм землекористування, зменшення терміну перебування ділянок під перелогою та поступового утвердження двопільної та трипільної системи рільництва при збереженні певного значення перелогої та підсіки. Які землеробські знаряддя праці використовували селяни? Які зрушення в агротехнічному арсеналі спостерігаються в IX – XIII ст.? Якою була середня врожайність зернових?

У третьому питанні охарактеризуйте проблему вивчення руського міста у вітчизняній історичній науці. Зауважте, що поставлена вона була ще в XVIII ст. В.М.Татищевим, М.В.Ломоносовим, Г.Ф.Міллером, М.М.Щербатовим, була однією з центральних в дослідженнях XIX ст. (М.І.Костомаров, М.О.Максимович, В.О.Ключевський, М.С.Грушевський), а також у працях істориків XX ст. С.В.Юшкова, М.М.Тихомирова, Б.Д.Грекова, Б.О.Рибакова, В.Т.Пашуто, В.Л.Яніна, П.П.Толочка та ін. Опишіть основні археологічні дослідження з цієї теми. Проаналізуйте свідчення вітчизняних та східних джерел (ал Йакубі, Ібн Хордадбега, Ібн ал Факіха, Ібн Русте, анонічного автора “Худуд ал Алам”, ал Істахрі, Ібн Хаукаля).

Висвітліть проблему датування міст. Наголосіть, що першопочатки найдавніших руських міст відносяться до третьої чверті I тис. н.е. і збігаються в часі з процесами етнополітичної консолідації східнослов'янських племен. У літопису нова форма поселень дістала назву «град». Дайте визначення ранньосередньовічних східнослов'янських «градів».

Охарактеризуйте три основних шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Зверніть увагу на зростання кількості міст. Давньоруські літописи у IX – першій половині X ст. називають 16 міст (Київ, Новгород (862), Ростов (862), Полоцьк (862) Ладога (862), Білоозеро (862), Муром

(862), Ізборськ (862), Смоленськ (882), Любеч (882), Псков (903), Чернігів (907), Переяслав (907), Пересічен (922). Вишгород (945), Іскоростень (946)), а напередодні монголо-татарської навали на Русі налічувалось понад 300 міст (за М.М. Тихомировим). Спробуйте визначити загальну кількість міського населення Русі.

Зауважимо, що руські міста різнилися як соціально-економічною основою свого розвитку, так і формами міського устрою, їх типологічна різноманітність обумовлювалася багатьма факторами, серед яких: природно-географічні і господарські умови, нерівномірність феодалізації країни, зовнішні впливи, особливості політичного устрою, місце того чи іншого міста в державній ієрархічній структурі.

Проаналізуйте дослідження археологів, які доказують високий технічний і технологічний рівень, широку спеціалізацію ремісничого виробництва. Зауважте, що головними центрами ремісничого виробництва були міста, проте окремі галузі розвивались і в феодальних замках та селах.

Охарактеризуйте розвиток чорної металургії – провідної галузі ремесла, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Проаналізуйте думку Б.О.Колчина, який вважав, що металургійна промисловість на Русі була винятково сільським промислом, який зберігав общинний характер. Визначте відомі на Русі спеціалізовані центри залізоробного ремесла. Опишіть різноманітні техніки обробки заліза: кування, зварку, цементацію, обточку, інкрустацію кольоровими металами, полірування. Висвітліть розвиток інших ремесел: склоробства, гончарного, деревообробного, кравецького, виробництва, обробки шкіри, прядіння, ткацтва. Змалюйте поділ ремесла за соціальною формою на вотчинне або помісно-вотчинне, церковно-монастирське, вільне, або посадське, і державне.

Охарактеризуйте розвиток торгівлі. Опишіть міжнародні торговельні шляхи, що проходили через територію Русі: «грецький» шлях («із варяг у греки»), що через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я; «Шовковий», який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм; «Соляний» та «залозний», що були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям.

Висвітліть основні напрямки міжнародної торгівлі Русі VIII – X ст.: країни Арабського Сходу, Хозарія, Волзька Булгарія, Візантія. Проаналізуйте повідомлення арабських авторів (Ібн Хаукаля, Ібн Хордадбега, ал Істархі, ал Масуді) про участь руських купців у східній торгівлі. Опишіть торговельні зв'язки з країнами Центральної і Західної Європи. Зверніть увагу, що у Польщу і західнослов'янське Помор'я вели два шляхи: сухопутний (Київ – Луцьк – Володимир – Люблін) і водяний (Дніпро – Прип'ять – Західний Буг). Охарактеризуйте торговельний шлях Київ – Галич – Прага – Регенсбург. З'ясуйте предмети експорту та імпорту. Чи змінилися напрямки зовнішньої торгівлі в період удільного дроблення?

У четвертому питанні візьміть до уваги, що повсякденне життя населення Русі було досить різноманітним і залежало від багатьох факторів: соціального статусу, регіону проживання, часу історичного періоду. Однак, можна виділити кілька загальних рис, характерних для різних етапів розвитку Русі.

Який вплив на повсякденне життя населення Русі мало впровадження християнства, як державної релігії?

Питання для самоконтролю:

1. Зіставте соціальну структуру Русі-України із соціальною структурою європейського суспільства часів Середньовіччя. Визначте, чим вони схожі.
2. Чому у «Руській Правді» життя представників різних категорій оцінювалося по-різному? Хто був «найдорожчий»? Чому?
3. Як розташування торговельних шляхів впливало на розвиток міст Русі-України. Висловіть припущення, які товари руських купців могли зацікавити іноземців.
4. Назвіть основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь-Україну з іншими державами.
5. Чим різнилося житло привілейованих та непривілейованих станів?
6. Який результат мав розвиток торгівлі для міст Русі-України?
- 7.

Семінарське заняття 15.

Тема: Політичний та соціально - економічний розвиток Галицького і Волинського князівств у кінці XI - XII ст.

План:

1. Децентралізація Київської Русі і виділення Галицької землі в окреме удільне князівство. Ростислав – засновник галицької династії Ростиславичів. Галицьке князівство за часів правління Василька, Володаря і Рюрика Ростиславичів.
2. Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства. Розквіт Галицького князівства за Ярослава Осмомисла.
3. Галич і Галицька земля за правління Володимира Ярославовича.
4. Волинське князівство у XII ст. Волинський період княжіння Романа Мстиславича (1170-1199).

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
2. Літопис Руський. [За Іпатським списком](http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm) / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К., 1990. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>

Список рекомендованої літератури:

4. Ауліх В. Княжий Галич. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Вип. 3. С. 139–153.
5. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть. Львів : Левада, 2017. 478 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Halych_u_politychnomu_zhytti_Yevropy_KhIKhIV_stolit.pdf?
6. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.

7. Войтович Л. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / відп. ред. М. Литвин, упоряд. Ф. Стеблій. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. Вип. 28. С. 468-481. URL: <https://surl.li/uglkjr>
8. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегирич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с. URL: <https://surl.li/dlwveg>
9. Галич. Збірник наук. праць. Томи 1-11. Івано-Франківськ, ТзОВ "Лілея-НВ", 2016-2024. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/hal_sw
10. Головко О.Б. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. Львів, 2010. С.116–132. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Viina_za_halytsku_spadschynu_1187_1189.pdf
11. Головко О. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX—XII століття) / Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2005. № 5. С. 87-131. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2005_5_87
12. Головко О. Князь Володимирко Володарович – перший володар об'єданого Галицького князівства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006-2007. Вип. 13. С. 90-97. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/090Holovko.pdf>
13. Головко О.Б. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ : Стилос, 2001. 249 с. URL: <http://www.rulit.me/books/knyaz-roman-mstislavich-ta-jogo-doba-narisi-istorii-politichnogo-zhittya-pivdennoi-rusi-xii-pochatku-read-243808-1.html>
14. Головко О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД “Стилос”, 2006. 575 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Korona_Danyla_Halytskoho/
15. Грабовецький В. В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / Галич і Галицька земля: зб. наук. праць / Відп. ред. П. П. Толочко. Київ, Галич: ІА НАНУ; НЗ «Давній Галич», 1998. С. 43–83.
16. Жолоб Г., Коваль І., Стасюк А. Ярослав Пастернак - дослідник «Галицької Трої». Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 287 с.
17. Коваль І. Вітольд Ауліх та археологічні студії княжого Галича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 280 с.
18. Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Монографія. Івано-Франківськ: «НоваЗоря», 2015. 320 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Koval_Ihor/Suchasna_arkheolohiia_kniazhoho_Halycha_i_Halytskoi_zemli.pdf
19. Котляр М. Засади і методика створення коментованого видання Галицько-Волинського літопису. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 94-104. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/2/7.pdf>
20. Котляр М. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Kniazhyi_dim_Romanovychiv_Kilka_vstupnykh_zauvazhen/
21. Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3. К., 2003. URL: <https://surl.li/ynquss>

22. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 30-45. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_30
23. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv.htm>
24. Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. 319 с.
25. Плахонін А. Друга волинська криза (1097-1100 роки). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2006. Вип. 6. С. 177-213. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2006_6_177
26. Плахонін А. Перша волинська криза (1084-1087 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2003. Вип. 3. С. 49-68. http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2003_3_49
27. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X - перша половина XI ст.). *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 127-143. http://resource.history.org.ua/publ/journal_2000_4_127
28. Томенчук Б. Археологія давнього Галича / Галич. Збірник наукових праць / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2022. Серія 2. Випуск 9. 368 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tomenchuk_Bohdan/Arkheolohiia_davnoho_Halycha.pdf
29. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-44-2/966-7217-44-2.pdf>
30. Чугуй Т. Особливості політичних відносин князів Романа Мстиславовича і Всеволода Юрійовича Велике Гніздо наприкінці XII – на початку XIII ст. *Ucrainica Mediaevalia*, 2019/2020. 2/3/ С. 53-62. URL: <http://um.inf.ua/css/Issues/Um2-3.pdf>
31. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні студент має розкрити політичну історію Галицької землі у другій половині XI – початку XII ст. Доцільно підкреслити, що початковий етап створення відокремленого князівства в Галицькій землі відомий тільки в загальних рисах. Зауважимо, що засновник династії Ростиславичів – князь Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого, не зміг закріпитися в галицьких землях. Охарактеризуйте діяльність Ростислава в Тмутараканському князівстві. Обґрунтуйте тезу, що Ростиславичі належали до «ізгоїв», князів без волостей.

Охарактеризуйте діяльність Рюрика, Володаря і Василька Ростиславичів. З'ясуйте, на яких принципах формувались відносини Ростиславичів з київськими князями. Слід детальніше зупинитися на наслідках Любецького з'їзду, які мали безпосереднє відношення до політичної історії Галицької землі.

Висвітліть причини і наслідки усобиці 1098 р., наслідком якої стало осліплення Василька Ростиславича, що докладно описано в «Повісті временних літ». Розкажіть про агресивні плани Угорщини, яка за вказівкою великого київського князя Святополка хотіла захопити Галицьку землю. Визначте, які були стосунки Ростиславичів з Володимиром Мономахом. Окремо зупиніться на діяльності

Володаря і Василька (взаємини з Польщею, битва на Рожному ролі, битва під Перемишлем, союз з Візантією).

Друге питання присвячене діяльності князів Володимирка і Ярослава Осмомисла. Візьміть до уваги, що після смерті Василька і Володаря (1124 р.) землі над Дністром і Сяном було поділено на чотири князівства. Коли і яким чином Володимирко Ростиславич зумів з'єднати всі волості в одне Галицьке князівство ?

Важливим рішенням Володимирка було встановлення нової столиці князівства в Галичі. Обґрунтуйте, чому галицький князь відважився на такий рішучий крок встановлення нового адміністративного центру князівства.

Використовуючи різноманітні давньоруські та іноземні джерела, опишіть постать Володимирка Васильковича. Охарактеризуйте його непрості відносини з галицькими боярами. Прикметно, що від самого початку політичної кар'єри Володимирко конфліктував з київськими і волинськими князями. В чому причина цих конфліктів? Необхідно зупинитись на довголітній боротьбі Володимирка з князем-ізгоєм Іваном Ростиславичем, який претендував на Галич. Прокоментуйте боротьбу Володимирка з київськими князями. З'ясуйте, чому Володимирко зав'язав союзницькі відносини з сильним суперником Ізяслава, його дядьком Юрієм Довгоруком. Детальніше зупиніться на битві 1152 р. на р. Сян між військами Володимирка, з одного боку, і коаліційною армією Ізяслава і угорських військ Гейзи – з іншого. Визначте наслідки битви та охарактеризуйте загадкову смерть Володимирка.

Характеризуючи діяльність сина Володимирка Ярослава Осмомисла, слід наголосити, що його чвертьвікове князювання ознаменувалось розквітом Галицького князівства. У цьому контексті студенту доцільно використати уривок “Слова о полку Ігоревім”, де оспівується могутність галицького князя.

Зверніть увагу на питання про боярські “партії” та їх роль в політичному житті Галича, що викристалізувались у період правління Ярослава Осмомисла. Простежте принизливе ставлення більшості бояр до князя.

На відміну від Володимирка, Ярослав Осмомисл підтримував дружні зв'язки з київськими князями. Однак, зверніть увагу на його боротьбу з волинським князем Ізяславом Мстиславичем за порубіжні з Галицьким князівством землі та співпрацю з тестем Юрієм Довгоруком. Детальніше охарактеризуйте діяльність князя-ізгоя Івана Ростиславича, який продовжив боротьбу з Ярославом Осмомислом за повернення Галича і заснував за Дунаєм Берладське князівство. Дайте пояснення назв руського населення Нижнього Дунаю: берладники, “подунайці”, галицькі “вигонці”.

У зовнішній політиці Ярослав Осмомисл утримував мирні відносини. Охарактеризуйте стосунки Галицького князівства з Візантією. Охарактеризуйте заповіт Ярослава Осмомисла. Чи є підстави вважати, що цей заповіт став причиною чергової боярської смуги ? З'ясуйте, яка доля Олега Ярославича – позашлюбного сина Ярослава Осмомисла, якому він хотів передати владу після своєї смерті.

Відповідаючи на третє питання, студент повинен підкреслити, що Галицьке князівство в період правління Володимира II Ярославича (1187-1199 рр.) переживало період занепаду. Обґрунтуйте або заперечте тезу, що, утвердившись у Галичі, Володимир Ярославич поставив першим своїм завданням звільнення від боярської опіки, що зіпсувала життя його батькові. Охарактеризуйте першу спробу волинського князя Романа Мстиславича оволодіти галицькими землями. Яка роль галицького боярства у цих подіях ? Чому перша спроба Романа оволодіти Галичем не була успішною? Хто допоміг Володимирі Ярославичу повернутися на галицький трон? Проаналізуйте останні роки правління галицького князя.

Відповідь на четверте питання слід розпочати з короткої характеристики суспільно-політичної ситуації на Волині після смерті Ярослава Мудрого. Зауважимо, що хоч тут і часто мінялися князі у другій половині XI – XII ст., проте всі вони вели ту саму політику, яку здійснювали Володимир Великий і Ярослав Мудрий, – утримувати західні землі і не дозволяти їм відокремитися в самостійне князівство. Обґрунтуйте цю тезу на відповідних історичних фактах, підтверджених у літописах.

Відомо, що Ярослав Мудрий у своєму заповіті Волинську землю передав синові Ігорю. З'ясуйте, за яких обставин ця земля перейшла до рук київського князя Ізяслава Ярославича, а пізніше до його сина Ярополка Ізяславича (1078 р.). Докладніше проаналізуйте боротьбу Давида Ігоровича за повернення собі Волині і його спробу оволодіти частиною галицьких земель (осліплення Василька Ростиславича). За яких обставин Давид Ігорович опиняється у політичній залежності від Ростиславичів? Принагідно відзначте, яким чином на початку XII ст. більша частина Волинського князівства відійшла до сина великого київського князя Ярослава Всеволодовича – Святополка, а пізніше до Ярослава Святополчича. Використовуючи “Повість временних літ”, простежте боротьбу Ярослава Святополчича з Ярополком Ярополчичем, який хотів правити на Волині.

Охарактеризуйте волинську політику Володимира Мономаха, який прагнув перетворити Волинь на київську волость, призначивши волинським князем своїх синів Романа і Андрія. Поясніть, чому Ярослав Святополчич заручився підтримкою угрів та поляків, щоб повернути собі волинський престол.

Окремо зупиніться на особі Ізяслава Мстиславича, внука Володимира Мономаха, який став волинським князем у 1135 р. Відзначимо, що це був сильний правитель. У 1146 р. Ізяслав Мстиславич стає великим київським князем. Як і Володимир Мономах, він розглядав добути ним Волинь як додаток до великокнязівського столу в Києві. Обґрунтуйте або заперечте тезу, що в середині XII ст. Волинське князівство перетворюється у напівсамостійне князівство.

Необхідно зупинитись на діяльності волинського князя Мстислава Ізяславича, який правив у 50-60-х рр. XII ст. Охарактеризуйте його боротьбу, щоб стати у Києві князем. Потрібно зауважити, що за його правління Волинське князівство було відособленим від Києва і становило частинку федерації Русі. Мстислав Ізяславич, який на короткий час став київським князем (1167-1170 рр.), зумів забезпечити Волинь своїй родині, і з того часу Волинська земля розвивається як незалежне князівство.

Розгляньте волинський період діяльності Романа Мстиславича (1170-1199 рр.). З'ясуйте, чому Роман Мстиславич був переведений з Новгорода до Володимира, фактично таким чином ставши волинським князем. Прикметно, що волинський період його діяльності майже не розкритий у руських літописах. Охарактеризуйте модель державного керування, яку розробив Роман Мстиславич, будучи волинським князем. Використовуючи звістки руських літописів і візантійського історика Нікити Хоніата, докладніше опишіть успішну боротьбу Романа з половецькими ордами та налагодження з цього приводу дипломатичних стосунків з Візантією. Акцентуйте увагу на участі Романа Мстиславича у вирішенні малопольських справ (бива під Мозгавою). Охарактеризуйте взаємини Романа з Литвою. Визначте, як про це говорить Київський літопис (1197 р.) і польська хроніка Мацея Стрийковського.

Питання для самоконтролю:

1. Чому у князівській родині Рюриковичів Ростиславичів (Рюрика, Володаря і Василька) називали князями-ізгоями?
2. Охарактеризуйте процес формування державно-князівської території володінь Ростиславичів.
3. Чи можна вважати Володимирка агресивним князем у вирішенні князівських справ?
4. Охарактеризуйте боротьбу Володимирка з князем ізгоєм Іваном Ростиславичем.
5. За яких обставин Іван Ростиславич заснував Берладське князівство?
6. Використовуючи “Слово о полку Ігоревім”, окресліть межі Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
7. Проаналізуйте роль боярства у вирішенні політичних питань Галицького князівства Ярослава Осмомисла.
8. Чому сина Ярослава Осмомисла Олега називали “Настасьїчем”?
9. Якими мотивами політичного і особистого характеру міг керуватися галицький князь Володимир II Ярославич, ведучи дипломатію з Германською імперією і Суздальським князівством?
10. Які фактори сприяли формуванню Волинського князівства як самостійної політичної одиниці у складі Русі?
11. Які ключові особливості періоду правління Романа Мстиславича на Волині? Які його найбільші досягнення та невдачі?

Семінарське заняття 16

Тема: Боротьба Романа Мстиславича за Галич. Утворення Галицько-Волинської держави.

План.

1. Об’єднання Романом Мстиславовичем Галицького і Волинського князівств в одну державу.
2. Включення до складу Галицько-Волинської держави Києва. Роман Мстиславич-“самодержець вся Русі”.
3. Впорядкування внутрішнього життя і спроби реформ. «Добрий порядок» Романа – проект реформи престолонаслідування.
4. Зовнішня політика Романа. Взаємовідносини з половцями, Римом, Польщею.
5. Причина загибелі князя Романа 1205 р. та оцінка його державотворчої діяльності історіографії.

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с.
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 70-81. URL: <http://history.org.ua/Liber UA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с. URL:

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akty/e_dzherela_kupchynskuj_akt_y.pdf

4. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

5. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.

6. Волощук М.М. Вплив державотворчої діяльності князя Романа Мстиславича на еволюцію міжнародно-правового статусу Галицької та Волинської земель (кінець XII – початок XIII ст.) Україна соборна. Збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 2. Ч.3. (Історична регіоналістика в контексті соборності України). С.15-29.

7. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегирич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с. URL: <https://surl.li/dlwveg>

8. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ : Стилос, 2001. 249 с. URL: <http://www.rulit.me/books/knyaz-roman-mstislavich-ta-jogo-doba-narisi-istorii-politichnogo-zhittya-pivdennoi-rusi-xii-pochatku-read-243808-1.html>

9. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД “Стилос”, 2006. 575 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Korona_Danyla_Halytskoho/

10. Головка О. Б. Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. Княжа доба: історія і культура. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 59–66.

11. Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 28-47. http://resource.history.org.ua/publ/journal_2009_4_28

12. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т.1. Івано-Франківськ, 1992. 201 с.

13. Котляр М. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Kniazhyi_dim_Romanovychiv_Kilka_vstupnykh_z_auvazhen/

14. Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3. К., 2003. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Pivdenno-Zakhidna_Rus_v_ievropeiskii_politytsi_KhIIKhIII_st/.

15. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 30-45. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_30

16. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv.htm>

17. Нагірний В. “Начало княжения великаго князя Романа”: до питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2011. Вип. 20. С. 511-521. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2011_20_35.
32. 12. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-44-2/966-7217-44-2.pdf>
13. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні пригадайте, що заходи до приєднання Галичини Роман Мстиславич розпочав 1188 р. Але в той час волинський князь не мав ще достатньої сили і не зміг витримати боротьби з уграми, які загарбали Галич. Слід більше акцентувати увагу на подіях 1199 р., коли після смерті Володимира (останнього з роду Ростиславичів) Роман об’єднав Волинську та Галицьку землі в одне князівство. На жаль, руські літописи не містять даних ні про час, ні про обставини цієї події. Про обставини другого зайняття Романом галицького престолу докладну інформацію містить польська хроніка Вінцентія Кадлубека. Варто зауважити, що боярська партія Галича хотіла мати князями інших правителів – синів Ігоря Святославича. З’ясуйте, чому польський князь Лешко Казимирович допоміг Роману Мстиславичу захопити галицький трон. Чи можна вірити польському хроністу, що волинський князь Роман був залежний від Лешка і допомога малопольського війка була визначальною в оволодінні Галичем? Використовуючи тодішнє прислів’я “Княже! Не погубивши бджіл, меду не їсти”, поясніть, чому одразу ж після захоплення Галича Роман жорстоко розправився з галицькими боярами.

У другому питанні необхідно висвітлити діяльність Романа Мстиславича як галицько-волинського князя. З’ясуйте, чому модель державного управління, яку він застосував на Волині, важко впроваджувалася у Галицькій землі. Охарактеризуйте похід галицько-волинського князя на Київ 1202 р. Обґрунтуйте правомірність тези, що в той час Роман Мстиславич став наймогутнішим з південноруських князів. Розкрийте суть нової політичної системи «колективного патронату» і «доброго порядку» на Русі, яку пропонував запровадити галицько-волинський князь, чому вони не були якісно втілені в життя?

У третьому питанні візьміть до уваги, що зовнішня політика Романа Мстиславича була спрямована на зміцнення Галицько-Волинської держави і підвищення її міжнародного авторитету. Необхідно зупинитись на степовій політиці Романа. Розкажіть про походи галицько-волинського князя проти половців узимку 1201-1202 рр. і 1204 р. Зверніть увагу на дискусії з питання про належність до Галичини нижнього Подністров’я та низин Дунаю в період правління Романа Мстиславича. Розкажіть про втечу візантійського імператора Олексія Ангела у Галич до князя Романа 1204 р. Активними також були взаємини галицько-волинського князя з латинським Заходом. У Кенігсберзькому літописі вміщена цікава звістка про те, що на початку XIII ст. до Романа прибуло посольство від римського папи Інокентія III, яке запропонувало князю перейти до католицизму й отримати за це підтримку меча св.

Петра. З'ясуйте, чому Роман Мстиславич відмовився прийняти католицизм. налагодив відносини з Римом і вів складну боротьбу за вплив у регіоні з Польщею.

У четвертому питанні треба розказати про останній похід князя Романа 1205р. проти малопольського князя Лешка Білого. Безпосередні обставини походу галицько-волинського війська на Польщу та загибелі Романа Мстиславича 19 червня 1205 р. залишаються малоз'ясованими. Зауважимо, що існують дві загальнопоширені версії загибелі галицько-волинського князя. За однією князь загинув під час полювання, коли відірвався від своєї дружини, натрапив на загін поляків, які в сутичці його вбили. За іншою версією князь загинув під час великої битви між малопольськими та галицько-волинськими полками, що відбулася на березі Вісли неподалік від польського міста Завихвост. Щоб повністю зрозуміти причини трагічної загибелі Романа Мстиславича, необхідно розглянути ширший контекст тогочасних європейських подій в контексті протистояння між династіями Гогенштауфенів і Вельфів та ролі малопольських князів Лешка і Конрада. Простежте, як розглядають причини загибелі Романа Мстиславича вітчизняні та іноземні джерела, а також дослідники.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте аналіз війн за галицьку спадщину у кінці XII ст. Чи законним з позиції князівського права був прихід на галицький престол Романа Мстиславича? Обґрунтуйте свою точку зору.
2. Як Ви розумієте прислів'я Романа Мстиславича, що знаходиться у польській хроніці В.Кадлубка: "Княже! Не погубивши бджіл, меду не їсти".
3. Якими мотивами політичного характеру міг керуватися Роман, втручаючись у київські справи на початку XIII ст.?
4. Чи можливим у тогочасному давньоруському суспільстві було створення проекту "доброго порядку"?
5. Визначте масштабність європейської політики Романа Мстиславича.
6. Проаналізуйте відносини галицько-волинського князя з папою Інокентієм III.
7. Прокоментуйте версії загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом у 1205 р.

Завдання для самостійної роботи до теми

Феодална війна 1205-1238 рр. Роль боярства в суспільно-політичному житті Галицько-Волинської держави першої пол. XIII ст.

План.

1. Галицько-Волинська держава після загибелі Романа Мстиславича. Претенденти на галицьку спадщину.
2. Боярська смута на початку XIII ст. : причини, учасники, претензії на владу. Регенство княгині Ганни над малолітніми Данилом і Васильком Романовичами.
3. Похід чернігівських Ольговичів на Галичину 1206 р.
4. Галич і Галицька земля в час правління чернігівських князів Ігоревичів. Перше вокняжіння Данила в Галичі (1211).
5. Угорщина і Польща в боротьбі за владу в Галичі. Утвердження Данила у Володимирі (1214).
6. Княжіння Мстислава Удатного (1218-1228 рр.).
7. Боротьба Данила Романовича за утвердження в Галичі (1228-1238 рр.).

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 70-81. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akty/e_dzherela_kupchynskuj_akt_y.pdf
4. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

1. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть. Львів : Левада, 2017. 478 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Halych_u_politychnomu_zhytti_Yevropy_KhIKhIV_stolit.pdf
2. Волощук М.М. “Вокняжение” галицьке Володислава Кормильчича (1210-1214 рр., з перервами): міфи і реальність. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Випуск XV. Івано-Франківськ, 2009. С.38-47. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Voloschuk_Myroslav/Vokniazhenie_halytske_Volodyslava_Kormylchycha_12101214_rr_z_perervamy_mify_i_realnist.pdf
3. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с. URL: <https://surl.li/ulpdmr>
4. Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу / Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: Ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору): Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64-72. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Voloschuk_Myroslav/Uhorski_viiskovi_kampanii_u_Halychynu_na_pochatku_XIII_st_osnovni_tsili_ta_kharakter_perebihu.pdf
5. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ, 1998. 350 с.
6. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегірич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с. URL: <https://surl.li/dlwveg>
7. Головка О. Галицький період діяльності Мстислава Мстиславича Удатного. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2007. № 7. С. 71-93. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2007_7_71
8. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: ВД «Стилос», 2006. 575 с.

- URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Korona_Danyla_Halytskoho/
9. Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2013. № 12. С. 127-147. URL: http://history.org.ua/JournALL/uacenter/uacenter_2013_12/8.pdf
  10. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т.1. Івано-Франківськ, 1992.
  11. Крип'якевич І. Історія української культури. Київ: Либідь, 1994. 656 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult.htm>
  12. Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. IV. Дрогобич: Вимір, 2000. С.60-64.
  13. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.VIII. Дрогобич, 2004. С.46-58.
  14. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.
  15. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні з'ясувати внутрішні причини політичної нестабільності, різницю в поведінці волинських і галицьких бояр; вказати, чому, на вашу думку, частина галицьких бояр не підтримала нащадків князя Романа і була в опозиції до сильної княжої влади. З'ясувати роль іноземного втручання в політичну ситуацію, що склалася в краї, цілі сусідніх держав Польщі і Угорщини. Які підстави претендувати на владу у володіннях Романа Мстиславича, окрім його малолітніх синів Данила і Василька, мали угорський король Ендре II, малопольський князь Лешко, руські князі Ігоревичі, київський князь Рюрик Ростиславич? Потрібно підкреслити, що регентство над малолітніми Романовичами здійснювала вдова Романа – княгиня Анна.

У другому питанні слід з'ясувати, якими мотивами керувалися Рюрик Ростиславич і представники чернігівської династії Ольговичів у своїх претензіях на Галич. Чому їхні претензії завершилися поразкою?

У третьому питанні слід зауважити, що завдяки боярам у Галичі часто змінювалася влада. Спочатку тут правили чернігівські князі Ігоровичі, пізніше угорці, подекуди захоплювали владу і самі бояри (як, наприклад, боярин Кормильчич). Детально охарактеризуйте зазіхання польських і угорських правителів на оволодіння галицькими і волинськими землями. Дайте детальну характеристику угоди між польським князем Лешком і угорським королем Андрієм про сфери впливу у Галичині та на Волині, підписаної у м. Спіші 1214 р. Слід зупинитися на правлінні угорського короля Коломана у Галицькому князівстві (1214-1219рр.), яке було жорстоким – проводилося гоніння на православну церкву, придушено повстання галицьких міщан 1217 р.

Зверніть увагу на спроби Данила і його брата Василька повернути Галицьку і Волинську землі. Зауважимо, що перше вокняжіння Данила у Галичі відбулося у 1211 р. і було невдалим.

У четвертому питанні охарактеризуйте союзна угоду Данила з новгородським князем Мстиславом Удатним 1219 р. Необхідно розповісти про правління Мстислава Удатного у Галицькому князівстві (1219-1228 рр.).

У п'ятому питанні зауважимо, що у 1228 р. галицький престол знову захопили угорці. Невдалими були облоги Галича Данилом Романовичем у 1230 і 1238 рр. І лише у 1238 р. йому вдалося остаточно вигнати угорців з Галича.

Питання для самоконтролю:

1. З'ясуйте, чому володарі Угорщини і Польщі після смерті Романа Мстиславича хотіли захопити Галицьку і Волинську землі?
2. У Галичині в період малоліття князів Данила і Василька на деякий час “вокняжився” боярин Володислав Кормильчич. Це єдиний випадок в історії Русі, коли князівський престол зайняла особа, що не належала до роду Рюриковичів. Чому подібне стало можливим саме в Галицькій землі?
3. Чи погоджуєтесь Ви з наступним твердженням М.Грушевського: “Взявшись за руки, замкнувшись у своєму колі, де не легко було пролізти новій людині..., утримуючи в залежності від себе менше боярство, опершись одною ногою на військову силу своїх полків, іншою на широко розвинуту земельну власність, галицьке боярство в кінці XII ст. було дійсно таке сильне, що могло поборотись з князівською владою і, наперекір відчуженню від общини, мало в цій боротьбі перевагу”. Обґрунтуйте своє судження.
4. Передайте зміст Спішської угоди 1214 р. Охарактеризуйте роль Угорщини і Польщі в розвитку подій в Галицько-Волинському князівстві в період феодальної війни 1205-1238 рр.
5. Охарактеризуйте політику князів Ігоревичів у Галицько-Волинській державі.
6. Якими були взаємини Данила Романовича і Мстислава Удатного ?
7. Проаналізуйте діяльність Данила Галицького по відвоюванню батьківської спадщини та відновленню Галицько-Волинської держави.

Семінарське заняття 17.

Тема: Монгольська навала на русько-українські землі. Вплив експансії Чингізидів на розвиток руських князівству першій третині- середині XIII ст.

План.

1. Битва на р. Калці. Похід Батия на руські землі. Загарбання земель Південно-Західної Русі та встановлення монгольського панування. Облога і зруйнування Києва.
2. Напад монголів на Володимир і Галич (1241). Похід Батия на Захід у 1241-1242 рр.
3. Золота Орда: устрій, територія, принципи відносин з руськими князівствами
4. Наслідки завойовницьких походів монголів для руських князівств. Особливості становлення золотоординського іґа на Русі.

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>

2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 83-90. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

4. Головка О. Держава Романовичів та Золота Орда (40-50-ті рр. XIII ст.). *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 3--16. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/6/1.pdf>
5. Галенко О. Монгольський перелам : у кн. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1. Київ, 2011. С.236-288. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Molchanov_Volodymyr/Ekonomichna_istoriia_Ukrainy_istoryko-ekonomichne_doslidzhennia_Tom_1/
6. Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.
7. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. № 1-3. С. 82-94.
8. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. Ч. 4 (28). С. 61-66.
9. Єльников М. Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 174 с.
10. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик орді. Чернігів, 1996. 85 с.
11. Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-дміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ: Інститут історії України НАН України., 214. 386 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7344-3/978-966-02-7344-3.pdf>
12. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 176 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016966.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0
13. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?

Методичні поради:

При розгляді першого питання зверніть увагу, що Русь силою свого географічного і геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азійсько-кочового, орієнтально-візантійського та європейського світів, по-різному інтегруючи впливи кожного з них. Проаналізуйте битву на р. Калка 1223 р. Охарактеризуйте рішення київського снєму 1223 р. вирушити на допомогу половецьким ханами проти монголів, з'ясуйте чисельність руських військ та

висвітліть хід битви. Проаналізуйте причини поразки князів та наслідки цієї битви для руських земель.

Висвітліть похід військ Монгольської імперії в Східну Європу в 1236 – 1242 рр. Розповідь розпочніть із характеристики становища Монгольської держави після смерті Чингізхана та з'ясуйте, чому саме Бату було доручено керівництво цим походом. Проаналізуйте рішення курултаїв Монголії 1229 та 1235 рр., визначіть чисельність монгольських військ.

Виділіть п'ять етапів у західному поході монголів 1236 – 1242 рр. Перший етап (1236 – 1237 рр.) – завоювання Волзької Булгарії та половецьких степів, другий етап (1237 – 1238 рр.) – захоплення північноруських земель, третій етап (1238 – 1239 рр.) – придушення Мунке й Бучеком половецького повстання, перемога над аланами та черкесами, четвертий етап (1239 – 1241 рр.) – завоювання південно-західних (українських) князівств, п'ятий етап (1241 – 1242 рр.) – похід на Європу.

Зупиніться на детальному аналізі «Повісті про нашествя Батия», вставленої до літопису, охарактеризуйте боротьбу Русі з монголами.

Візьміть до уваги, що монголи вторгнулися на Русь під час чергового загострення боротьби за Київ між Ольговичами та Мономаховичами. Протягом зимової кампанії 1237–1238 рр. вони оволоділи Рязанською та Володимиро-Суздальською землями і, вийшовши на кордони Чернігівської землі, після тривалої облоги здобули Козельськ. До осені 1239 р. вони не тривожили руських земель, приборкуючи повстання в Мордовії та Поволжі, а також завойовуючи Північний Кавказ. Лише восени 1239 р. Бату з огланами (царевичами) Каданом, Бурі і Бучеком завоювали Чернігівську землю.

Висвітліть, як склались відносини між Данилом Романовичем і представниками династії Ольговичів – Михайлом Всеволодовичем і його сином Ростиславом напередодні монгольської навали. Передайте суть угоди між Данилом і Михайлом Всеволодовичем, укладеної 1238 р. Слід розповісти, які причини спонукали Данила Романовича здобути Київ напередодні нападу монголів на місто.

Ознайомтесь з літописним матеріалом, який розповідає про похід монголів на Русь 1239-1240 рр. Які наслідки цього походу? Опишіть взяття Києва монголами у грудні 1240 р.

Слід пояснити, чому спроба Данила Романовича схилити володарів Угорщини і Польщі до спільної боротьби з монголами не була вдалою.

У другому питанні висвітліть події 1241-1242 рр.: похід монголів по Київській, Волинській і Галицькій землях (руйнування міст Колодяжен на Случі, Кам'янець та Ізяславля на Горині, Володимира, Галича та ін.); вступ монгольських полчищ на територію Польщі, Угорщини, Чехії. Що змусило Батия у 1242 р. припинити похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та Русь вивести свої війська у пониззя Волги?

Характеризуючи третє питання дайте оцінку полярних висновків вчених, одні з яких вважають, що золотоординського іґа фактично не було, а був лише союз Русі з Ордою (Л. Гумільов, Б. Васильєв та ін.), інші – вказують на руйнівні наслідки золотоординської навали, яка загальмувала розвиток слов'янських земель, зумовивши в перспективі помітне відставання від країн Західної Європи (Б. Рибаків, П. Толочко, М. Котляр та ін.).

Яким чином монгольська навала змінила політичну карту та соціально-економічний устрій руських земель? Чи можна стверджувати, що ці зміни мали виключно негативний характер? Зверніть увагу, що найбільшого спустошення зазнали Київське, Переяславське та Чернігово-Сіверське князівства.

Якими були основні принципи відносин між Золотою Ордою та руськими князівствами? Чи можна стверджувати, що ці відносини були виключно залежними та підпорядкованими? Яким чином Золота Орда вплинула на соціально-економічний розвиток руських князівств? Чи можна виділити аспекти цього впливу?

Зверніть увагу, що всі завойовані землі, за монгольським звичаєм, було переділено на частини (улуси) між підлеглими Батию менш впливовими ханами. Так, Подніпров'я було переділене між ханами Мауці та Куремсою: перший кочував у Задніпров'ї, другий – степами Правобережжя. Розкрийте проблему втручання золотоординських правителів у внутрішні справи князівств.

У четвертому питанні слід розкрити особливості монгольської зверхності над руськими князівствами. Золотоординське іго виявилось насамперед у трьох сферах: економічній (система податей та повинностей — данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін.); політичній (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); військовій (обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах). Стежити за збереженням та зміцненням системи залежності покликані були ханські намісники в руських землях — баскаки. Крім того, з метою ослаблення Русі Золота Орда протягом майже всього періоду свого панування практикувала періодичні спустошливі походи. Лише до середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів ординців.

З'ясуйте, якими були наслідки завойовницьких походів монголів для руських земель. Зверніть увагу, що встановлення ординської зверхності на Русі мало свої особливості: руські землі не увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди; на території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Навіть інститут баскаків на початку XIV ст. фактично ліквідується; толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духовенства (відповідно до монгольських стереотипів поведінки хан міг і мусив вимагати від завойованих народів покірності, виконання наказів, але не відмови від віри, традицій та звичаїв).

Питання для самоконтролю:

1. Вкажіть причини поразки русичів у битві на Калці.
2. Чому землі Південно-Західної Русі не були повністю приєднані до Золотої Орди і мали обмежену самостійність?
3. Як ординське ярмо вплинуло на політичну систему руських князівств? Які зміни відбулися у взаємовідносинах між великими і меншими князями? Яку роль відігравали ординські баскаки у внутрішньополітичному житті руських земель?
4. Які стратегії використовували руські князі у боротьбі з Ордою? Чому деякі з них виявилися успішними, а інші – ні? Яку роль у цій боротьбі відігравали внутрішні чвари між руськими князями?

Семінарське заняття 18

Тема: Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) в період правління короля Данила Романовича.

План.

1. Боротьба Данила Романовича за утвердження в Галичі (1230-1238 рр.).

2. Битва під Дорогочином (1238 р.). Переговори з Польщею. Підкорення Любліна і Люблінської землі (1243-1244).
3. Битва під Ярославлем (1245). Знищення угорсько-польсько-боярської опозиції Данилом Романовичем. Поділ владних повноважень між Васильком і Данилом Романовичами.
4. Зовнішня політика Данила Галицького: шлюбна угода з Угорщиною, участь Данила в боротьбі за австрійський престол, боротьба з Литвою і ятвягами у 40-50-х рр. XIII ст.
5. Монголо-татарське завоювання Галицько-Волинської Русі. Коаліція Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм (1250). Союз з Папською курією. Коронація Данила у Дорогичині 1253 р. та її наслідки. Боротьба з ханом Куремсою (1254-1255). Напад на Королівство Руське орди Бурундая (1258), вимушене руйнування укріплених міст (крім Холма) 1259 р.
6. Оцінка діяльності Данила Романовича в історіографії.

Джерела :

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 87-101. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akt/y_dzherela_kupchynskuj_akt_y.pdf

Список рекомендованої літератури:

4. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksandrovyh_Volodymyr/Korol_Danylo_Romanovych.pdf
5. Войтович Л. Відносини галицько-волинських князів з Литвою. *Княжа доба: історія і культура*. 2013. Вип. 7. С. 147-166. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=kdik_2013_7_14
6. Войтович Л.В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. 478 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Halych_u_politychnomu_zhytti_Yevropy_XI-XIV_stolit.pdf
7. Войтович Л. Король Данило Романович: загадки та дискусії. Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 383-403. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Korol_Danylo_Romanovych_zahadky_ta_dyskusii.pdf
8. Войтович Л. В. Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість,*

державність. Львів, 2013. Вип. 23. С. 83–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2013_23_10

9. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 496 с. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Voloschuk_Myroslav/Rus_v_Uhorskomu_korolivstvi_XI_-_druha_polovyna_XIV_st_suspilno-politychna_rol_mainovi_stosunky_mihr.pdf

10. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Korona_Danyla_Halytskoho/

11. Головка О. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. С. 213–230. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Koronatsiia_kniazia_Danyla_Romanovycha_v_konteksti_ideolohichnoho_zhyttia_i_mizh_narodnykh_vidnosyn_s/.

12. Dariusz Dąbrowski, Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: Avalon, 2016, 412 s.

13. Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek). Colloquia Russica. Series I, vol. 10. Kraków, 2021. Seria I. Tom 10. 349 s.

14. Котляр М. Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина XII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2000. Т.1. С. 6-21. URL: <http://history.org.ua/JournALL/uacenter/1/2.pdf>

15. Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Вип. 3. К., 2003. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Pivdenno-Zakhidna_Rus_v_ievropeiskii_politytsi_KhIIKhIII_st/

16. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Київ : Наукова думка, 1979. 185 с.

17. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018. 348 с.

18. Паславський І. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV? *Княжа доба: історія і культура* / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. Вип. 6. С.153-172. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Paslavskiy_Ivan/Khto_buv_initsiatorom_rusko-rymskoho_zblyzhennia.pdf?

19. *Україна крізь віки* : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-44-2/966-7217-44-2.pdf>

20. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Методичні поради:

Відповідаючи на перше питання, студент повинен охарактеризувати боротьбу Данила Романовича за утвердження в Галичі у 1230-1238 рр. Візьміть до уваги, що перед початком боротьби за відвоювання Галицької землі Данило реформував своє військо. В чому успіх військової реформи Данила Романовича ?

Використовуючи Галицько-Волинський літопис, необхідно детальніше зупинитися на подіях 1230-1233 рр, коли угорський король здійснив кілька походів на Галицьку землю, маючи намір залишити їх під своїм впливом.

Охарактеризуйте участь Данила Романовича в міжусобній війні, яка виникла у Середньому Подніпров'ї в середині 30-х рр. XIII ст. Проаналізуйте, що допомогло у 1235 р. Михайлу Всеволодовичу оволодіти Галичем.

Висвітліть події 1236–1238 рр., коли Данило і Василько Романовичі воювали проти нового галицького князя Михайла Всеволодовича, який прагнув забезпечити Галич своєму сину Ростиславу. 1238 рр. Данило остаточно оволодів Галичем. Впорядковуючи своє князівство, він склав угоду з братом Васильком про сфери впливу: Василько мав сидіти на Волині, а Данило у Галичині.

У другому питанні з'ясуйте причини битви під Дорогичином 1238 р. Ця область здавна належала до Берестейської землі, але пізніше, за невідомих обставин, захопив її мазовецький князь Конрад і 1237 р. передав рицарям колишнього Добжинського ордену (чи тамліерам?). Розкрийте історичне значення розгрому добжинців під Дорогичином 1238 р. Як змінилися відносини Данила з Конрадом I Мазовецьким ? Які переваги отримали Романовичі в регіоні ?

У третьому питанні слід зупинитися на боротьбі Данила Романовича з чернігівськими князями Михайлом Всеволодовичем і його сином Ростиславом, які претендували на Галич.. Кульмінацією цих подій стала перемога Данила Романовича над коаліційними військами Ростислава Михайловича, угорців та бояр під Ярославом 1245 р. Опишіть хід битви, визначте її наслідки. Зауважимо, що битва під Ярославом вирішила боротьбу за Галичину, яка тривала сорок років.

Студенту потрібно розповісти про активну містобудівельну діяльність Данила Романовича. Характеризуючи цей аспект внутрішньої політики князя, використовуйте Галицько-Волинський літопис (заснування і зведення Холма, будівництво Даниліва, Крем'янця, Львова і ін.).

Четверте питання присвячене зовнішній політиці Данила Романовича, яка вважається багатовекторною.

Аргументуйте твердження, що після поразки угорських військ Фільнія (Філі) 1245 р. під Ярославом король Бела IV став лояльніше ставитися до Данила Романовича. Розкрийте умови угоди про дружбу 1247 р. між Белою IV і Данилом.

Подальші русько-угорські відносини розвивалися значною мірою під знаком втручання обох держав до австрійських справ. З'ясуйте, чому Данило погодився укласти з Белою IV військово-політичний союз, метою якого було оволодіння Австрією. Розкрийте перебіг подій стосовно суперництва за австрійський престол у 50-х рр. XIII ст. Використовуючи Галицько-Волинський літопис та іноземні джерела, обґрунтуйте тезу, що австрійська кампанія була стратегічним прорахунком Данила.

Данило вважав за необхідне укріпити західний кордон Галицько-Волинської держави З'ясуйте, чому пізніше Данило встановив мирні відносини з Польщею (1247 р.), а на початку 60-х рр. скликав “снем” (з’їзд) Данила й Василька з краківським князем Болеславом у галицькому порубіжному місті Тернава.

Характеризуючи русько-литовські відносини, потрібно зауважити, що Галицько-Волинський літопис – єдине, по суті, джерело з цієї теми. Тісні взаємини між русько-литовськими князями розпочалися у 30-і рр. XIII ст. З'ясуйте, чому Данило Романович був зацікавлений у союзі з Миндовгом. Висвітліть мирну угоду Данила з Войшелком 1254 р. Охарактеризуйте часті війни Романовичів, які велися проти ятвягів у 40-50-их рр. XIII ст. Необхідно відзначити, що вся складна політика на північному і західному кордонах мала одну основну мету: забезпечити найкращі умови для неминучої війни з ордами Батия.

У п'ятому питанні передусім слід знайти відповідь на питання, чому вимога монголів «Дай Галич» Данилу Романовичу була висловлена після його блискучої перемоги у битві під Ярославлем 1245 р., а не раніше? Простежте, як здійснювалися переговори Данила з ханом, використовуючи Галицько-Волинський літопис та іноземні джерела. Обґрунтуйте або заперечте тезу, що подальша діяльність Данила засвідчує про те, що він визнав себе залежним лише в крайніх обставинах і зараз же почав готуватися до боротьби з Ордою власними силами.

Чому плани об'єднати Русь проти монголів не мали особливого успіху ?

Особливої уваги потребує питання взаємин Данила Романовича з Папським престолом. Розглядаючи цей аспект зовнішньої діяльності галицького князя, потрібно розпочати з того, що Західна Європа з великою тривогою спостерігала за успіхами орди і шукала засобів знищити грізну силу. Охарактеризуйте у цьому контексті рішення Ліонського собору 1245 р. Обґрунтуйте або заперечте тезу, що відносини з Римом Данило розпочав тільки заради того, щоб отримати військову підтримку у боротьбі з монголами. Простежте, як розвивалися політичні події, пов'язані з отриманням королівської корони. Папа Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти ординців, чому заклик Папи не знайшов ніякого відгуку серед західних держав? Що змусило Данила розірвати зв'язки з Римом ?

Рокажіть про походи монголо-татарських орд Куремси і Бурундая на Галичину та Волинь у 50-х рр. XIII ст. З'ясуйте, чому Бурундаїв «погром» завдав страшного і непоправного удару Руському королівству.

У шостому питанні наведіть висловлювання відомих українських істориків про державницьку діяльність Данила Романовича.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть найважливіші результати внутрішньої політики Данила Галицького.
2. Український історик другої половини XIX ст. І.Лінниченко стверджував: «Ми знаємо те велике значення, яке мало боярство в Галицькій Русі – de facto не тільки у періоди міжкнязівства чи в молодечі роки князів, але й при дорослих князях долі Червоної Русі знаходились в руках всемогутнього боярства... Ні Роману, ні Данилу не вдалося повністю зломити силу боярства». Обґрунтуйте (або заперечте) це твердження, говорячи про діяльність Данила Романовича.
3. Якими мотивами керувався галицько-волинський князь, переносячи столицю з Галича до Холма?
4. Визначте характерні риси східного вектора зовнішньої політики Данила Романовича.
5. Чи можна вважати помилкою Данила втручання у династичні війни за австрійський престол?
6. Яке значення мала коронація галицько-волинського князя для подальшого розвитку українського етносу?

7. Відомий український історик М.Котляр, оцінюючи державотворчу діяльність Данила Галицького, відзначав: «Здавалося, він досяг вершини могутності й авторитету, з ним рахувалися володарі головних країн Заходу, з ним бажали породичатись угорський король, руські, польські, литовські та інші князі... І раптом все розвіялося, мов дим». Обґрунтуйте (або заперечте) справедливість цієї думки.

Семінарське заняття 19.

Тема: Королівство Руське в період стабільності та поступового занепаду (друга половина XIII-середина XIV ст.)

План.

1. Поділ земель Галичини й Волині після смерті Данила Романовича і взаємини між його спадкоємцями. Шварно Данилович й невдала спроба створення українсько-литовської держави (дуумвірат) (1264-1267). Галицьке князівство за Лева Даниловича (1264-1301). Правління Мстислава Даниловича у Берестейській волості.
2. Останні роки правління Василька Романовича Волинським князівством (1264-1270). Правління волинського князя Володимира Васильковича (1270-1288). Ідеалізація образу Василька Романовича у Галицько-Волинському літописі, оцінка його діяльності в історіографії. Передача Володимиром Васильковичем Волинського князівства Мстиславу Даниловичу.
3. Королівство Руське на початку XIV ст. Юрій I Львовича (1301-1315). Андрій і Лев II Юрійовичі (1315-1323).
4. Юрій II Болеслав Тройденевич – останній князь Галицько-Волинської держави.
5. Історичне значення Королівства Руського у становленні української державності.

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 70-81. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akty/e_dzherela_kupchynskuj_akt_y.pdf
4. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

5. Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного Університету „Львівська політехніка”*. № 502. Держава та армія. Львів, 2004. С.13-18. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Viiskove_mystetstvo_Halytsko-Volynskoi_derzhavy_kniaz_Lev_Danylovych.pdf?

6. Войтович Л.В. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. 181 с.
7. Войтович Л. Князь Лев Данилович: полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006-2007. Вип.15. С. 115-124. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/130Vojtovych.pdf>
8. Войтович Л. Лев Данилович: "князь думен и хоробор на рати" чи "безчесний князь"? *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. Вип. 12-13. С. 148-189. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ucse_2013_12-13_10
9. Войтович Л. Юрій Львович та його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 70-78. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Yurii_Lvovych_i_oho_polityka.pdf?
10. Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 209–221. URL: https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/k-doba_5/011-vojtovych.pdf
11. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с. . URL: <https://surl.li/ulpdmr>
12. Головка О.Б. Держава Романовичів і Золота Орда. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С.3-16. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/6/1.pdf>
13. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-44-2/966-7217-44-2.pdf>
14. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?

Методичні поради:

Відповідаючи на перше питання, передусім треба з'ясувати, які землі після смерті Данила перейшли до його синів Шварна, Лева та Мстислава, створивши умови для повернення до удільної системи. Слід зауважити, що у цей час відбувається зближення Волині і Литви, спрямоване проти Польщі. Один із синів Данила Шварно навіть посів великокнязівський стіл Литви. Однак волинсько-литовський союз проіснував недовго. Таким чином, була втрачена сама ідея створення Русько-Литовського князівства з тією принциповою різницею, що в тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі. Окрім цього загинула справа відновлення, хай і не в колишніх рубежах, Галицько-Волинської держави.

Характеризуючи діяльність Лева Даниловича, студенту слід мати на увазі, що у Галицько-Волинському літописі його діяльність слабо вивчена, оскільки автором цієї частини твору є волинський літописець, який акцентує на діяльності Володимира Васильковича. Дайте ґрунтовну характеристику боротьби Лева за мазовецький престол, який проходив у три етапи. Прослідкуйте, як велася ним порубіжна війна з Малополющем. Необхідно розказати і про непрості стосунки Лева з Литвою, особливо після вбивства Войшелка. З'ясуйте, чому запрошення ним татар, яке було спрямоване проти Литви, принесло сумні наслідки не тільки для останньої, але й загалом для галицької та волинської земель. За невідомих обставин Лев Данилович одержав деякі

землі на Закарпатті. Прослідкуйте, чи доброзичливими були стосунки галицького князя з Угорщиною. Доцільно підкреслити, що збереглося мало даних про розвиток внутрішніх відносин за його правління.

Єдиною політичною противагою в Галицько-Волинській державі Левові Даниловичу по смерті волинського князя Володимира Васильковича (1289 р.) став Мстислав Данилович. Він приєднав Володимирське князівство до свого Луцького.

Василько фактично володів лише невеликою частиною Волині з містом Володимир. З'ясуйте, чому Василько не заступив Данила на великокнязівському престолі й не спробував зберегти єдність галицько-волинських земель.

Друге питання логічно продовжує попереднє. Зауважимо, що смерть Данила Романовича (1264 р.) спричинилася до політичного розчленування Руського королівства. Формально великим князем вважався його брат Василько. Галичина і Волинь формально залишалися одним князівством, зв'язаним спільною династією, але всередині його відбувалося суперництво між Волинню, яку після смерті Василька очолював його син Володимир, та Галичиною, де князував Лев Данилович.

Розгляньте діяльність Володимира Васильковича на волинському престолі. Охарактеризуйте дискусію серед істориків стосовно «пасивної» політики волинського князя, використовуючи праці М.Грушевського, І.Крип'якевича та М.Котляра. Охарактеризуйте складні стосунки Володимира Васильковича з Левом Даниловичем. Доведіть, що волинський князь був освічений, мудрий, любив книжки і мав високі душевні якості. Простежте за Галицько-Волинським літописом останні роки життя Володимира Васильковича, коли він боровся з невиліковною недугою.

Приступаючи до **висвітлення третього питання**, слід підкреслити, що розвиток західних земель Русі у кінці XIII ст. відомий лише в загальних рисах, бо з того часу немає місцевих літописів, небагато залишилося документів, і тільки іноземні джерела дають скупі відомості про Галичину і Волинь.

Зупиніться на аналізі зовнішньої політики Юрія I Львовича. З'ясуйте, чому йому довелося повернути полякам Люблінську землю. Як галицько-волинський князь він проявив силу в тому, що прийняв титул короля Русі. Він переніс свою столицю з Галича до більш економічного розвинутого Володимира. Доцільно торкнутися дискусійного питання стосовно того, коли помер Юрій I Львович (1308 р. чи 1314-1315 рр.).

Аналізуючи діяльність братів Андрія і Лева II на галицько-волинському престолі після смерті батька Юрія I Львовича, слід зупинитися на відносинах братів з литовським князем Гедиміном. Андрій і Лев II захищали свою незалежність і протистояли натискові ординців, спираючись на своїх західних союзників (Німецький орден). Завершуючи відповідь, потрібно відзначити, що смерть Андрія і Лева II означала, що династія Романовичів згасла, адже не залишилось нащадка чоловічої статі.

У четвертому питанні детально розкрийте внутрішню і зовнішню політику Болеслава-Юрія II. Зауважимо, що на зовнішній арені князь намагався продовжити мирну політику попередників, ведучи переговори з монголо-татарами, Литвою, Польщею. На підставі джерел обґрунтуйте тезу, що внутрішня політика Болеслава-Юрія II була вкрай невдалою. Простежте, хто був зацікавлений у вбивстві останнього галицько-волинського князя. Зверніть увагу на суспільно-політичну ситуацію на Волині і Галичині після його загибелі. Бажано приділити більшу увагу правлінню боярина Дмитра Дедька у Галичині (1340-1344 рр.). Доцільно проаналізувати агресивні плани Польщі стосовно захоплення Галичини. Насамкінець, слід підкреслити, що у 1349 р. польський король Казимир III, заручившись підтримкою

угорського короля, заволодів Галицькою землею й частиною Волині. Галицько-Волинська держава перестала існувати. Галичина і менша частина Волині увійшли до Польського королівства, а більша частина Волині – до Великого князівства Литовського.

Питання для самоперевірки:

1. Чому галицького князя Лева Даниловича вважають войовничим князем?
2. Охарактеризуйте стосунки Лева з сусідньою Литвою.
3. Змалюйте історичний портрет волинського князя Володимира Васильковича. Охарактеризуйте його людські якості та якості державного діяча.
4. Як Ви розумієте слова М.Грушевського: “Кіммерійська пільма спадає на історію Галицько-Волинських земель” (на початку XIV ст.)? Своє судження обґрунтуйте.
5. Як Ви вважаєте, для чого прийняв королівський титул Юрій I Львович?
6. Чому польський король Владислав Локетек (Локетко) назвав князів Андрія і Лева II “непоборним щитом” у боротьбі з монголо-татарами?
7. Що Ви знаєте про боротьбу останнього галицько-волинського князя Болеслава-Юрія II з боярами?
8. Розкрийте причини загибелі незалежної Галицько-Волинської держави та наслідки цієї події для українців як нації.

Семінарське заняття 20.

Тема: Особливості розвитку культури у IX – першій половині XIV ст. Теорії етногенезу українців. Місце культурної спадщини України-Русі та Галицько-Волинської держави у скарбниці світової культури.

План:

1. Особливості розвитку культури України-Русі: усна народна творчість; билини; особливості відображення реального життя Русі; освіта і писемність; літописання; література; архітектура і образотворче мистецтво; музична культура. Місцеві тенденції розвитку культури та зовнішні впливи.
2. Культура Галицько-Волинської держави: усна народна творчість, писемність, освіта, пам'ятки книжкового мистецтва, література, наукові знання, архітектура, образотворче мистецтво, музика, декоративно-ужиткове мистецтво.
3. Місце культурної спадщини України-Русі та Галицько-Волинської держави у скарбниці світової культури.
4. Теорії етногенезу українців.

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0780-9/966-00-0780-9.pdf>
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

Список рекомендованої літератури:

1. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ: Мистецтво, 1980. 213 с.
2. Боровський Я.Я. Світогляд давніх киян. Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.
3. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 2-ге вид. Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. 154 с.
4. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 261 с. URL: [https://chtyvo.org.ua/authors/ Braichevskiy Mykhailo/ Utverdzhennia khrystyianstva na Rusi/](https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Utverdzhennia_khrystyianstva_na_Rusi/)Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992 р. 416 с.
5. Висоцький С.О. Світські фрески Софійського собору у Києві. Київ : Наук. думка, 1989. 215 с.
6. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 264 с.; Т. 3. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 285 с. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrushe.htm>
7. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2000. 1136 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_1_Istoriia_kultury_davnoho_naseleння_Ukrainy/
8. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 2. Українська культура XIII - першої половини XVII століття / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2001. 848 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Istoriia_ukrainskoi_kultury_u_5_tomakh_Tom_2_Ukrainska_kultura_XIII_-_pershoi_polovyny_XVII_stolit/
9. Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Монографія. Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2015. 320 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Koval_Ihor/Suchasna_arkheolohiia_kniazhoho_Halycha_i_Halytskoi_zemli.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Koval_Ihor/Suchasna_arkheolohiia_kniazhoho_Halycha_i_Halytskoi_zemli.pdf)
10. Крип'якевич І. Історія української культури. Київ: Либідь, 1994. 656 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult.htm>
11. Мельничук О. Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII ст. – 1785 р.). Галич. Збірник наукових праць. Вип. 2. / За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2017. С.51-78. https://ifoonsku.ucoz.ua/Halicz_jornal/Halicz_czasopismo_nr2.pdf
12. Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. Київ : Слово, 2007. 496 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0509U000649>
13. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 728 с. URL: <http://litopys.org.ua/popovych/narys.htm>
14. Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII – поч. XVII ст.). *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Івано-Франківськ, 2000. Вип. 3. С. 3–12.
15. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь ; ред., упоряд. іл. Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1997. 222 с.
16. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник / Наук. ред. В. М. Шейко. Київ : Кондор, 2006. 264 с.
17. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf)

Методичні поради:

У першому питанні слід наголосити, що поштовхом до розвитку культури України-Русі стало прийняття християнства. Охарактеризуйте основні етапи розвитку монументальної культової архітектури. Наголосіть на домінуванні у ранній період храмобудівництва візантійської традиції, типові ознаки якої чітко простежуються в перших монументальних спорудах: Десятинній церкві в Києві (X ст.), Спасо-Преображенському соборі в Чернігові (1031 – 1036 рр.). Зверніть увагу, що своєрідним перехідним рубежем є зведення у 1037 р. Софійського собору, в якому яскраво проступають слов'янські традиції. Починаючи з XII ст. в архітектурі Русі візантійський вплив слабне, з'являються риси західноєвропейського романського стилю, дедалі чіткіше й рельєфніше виявляються місцеві особливості. Поступово формуються вітчизняні архітектурні школи – київська, галицька, переяславська. Зауважте, що архітектурне мистецтво Русі включало до себе різноманітні види – житлове будівництво, спорудження укріплень, культові споруди. Проаналізуйте їх.

Охарактеризуйте основні етапи розвитку писемності. Опишіть найдавніші свідчення про давньоруську писемність. Зверніть увагу на повідомлення візантійського дипломата і слов'янського просвітителя Кирила (60-ті роки IX ст.) про те, що під час відвідин Корсуня він бачив там Євангеліє, написане «руськими письменами». Наголосіть, що підтвердженнями реальності «руських письмен» служать і договори Русі з Візантією, написані і слов'янською мовою. Охарактеризуйте виявлену С.Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві виявив так звану «Софійську азбуку», що складалася з 27 літер: 23 грецьких і 4 слов'янських. На думку першо-відкривача цієї азбуки, вона була одним з перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецької абетки почали додавати літери, якими намагалися передати фонетичні особливості слов'янської мови.

Опишіть слов'янські азбуки – глаголицю та кирилицю. Зауважте, що глаголиця була досить складною при написанні, а тому в слов'янському світі поширилася більш доступна кирилична система письма. З'ясуйте вплив хрещення Русі 988 р. на поширенню кириличної системи письма і грамотності. Висвітліть поширення берестяних грамот, які переконують у широкому розповсюдженні писемності в Україні-Русі XII – XIII ст.

Охарактеризуйте проблему створення шкіл. Зауважте, що крім державних і церковних шкіл, існували також школи приватні. З XI ст. в знатних родинах грамоти почали навчати не лише хлопчиків, а й дівчаток. Сестра Володимира Мономаха Янка, засновниця дівочого монастиря в Києві, створила в ньому школу для навчання дівчаток.

У першій половині XI століття князь Ярослав Мудрий заснував при Софійському соборі скрипторій (майстерню для переписування книг), забезпечений великою бібліотекою, кваліфікованими писарями і художниками. Саме звідси вийшли найдавніші рукописні пам'ятки: Остромирове Євангеліє (1056–1057), Ізборники Святослава (1073 і 1076). Книжна справа в цей час була добре налагоджена і в Києво-Печерській лаврі. Крім Києва, такі майстерні існували в Чернігові, Новгороді, Галичі, Володимирі-Волинському, Переяславі та інших містах. Охарактеризуйте також розвиток наукових знань.

Охарактеризуйте основні жанри літератури давньої Русі. Зауважте, що переважна більшість книг була церковного змісту. Проаналізуйте своєрідну церковну публіцистику – книги, що містили тексти проповідей. Найбільш відомим прикладом такого письменства є «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. Визначним автором повчань був єпископ туровський Кирило, котрому належить авторство «Притчі про душу й тіло», «Повість про білоризця та мнішество», «Сказання про чорноризький чин» та низка інших текстів. Опишіть також твори, написані в жанрі житій – життєписів святих і мучеників.

Охарактеризуйте світські книги, переважно переклади, що містили відомості зі світової історії, географії, астрономії, філософії тощо (твори Арістотеля, Платона, Гомера, «Історія іудейської війни» Йосипа Флавія, «Джерело знань» Іоанна Дамаскина, «Хроніка» Георгія Амартола та ін.).

Охарактеризуйте основні жанри образотворчого мистецтва Київської Русі – мозаїку, фреску, книжкову мініатюру та іконопис. Зауважте, що спочатку ікони завозилися із Візантії та Болгарії, але невдовзі формуються самобутні іконописні школи: київська, галицько-волинська, володимиро-суздальська та ін. Опишіть їх. Найвідомішою є візантійська ікона «Володимирська Богоматір», що знаходилася у храмі Бориса і Гліба у Вишгороді. Звідти у 1155 р. під час одного зі своїх спустошливих набігів на Київську землю її вивіз володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський.

Найславетнішою іконописною школою кінця XI – початку XII ст. була київська школа. У писемних джерелах згадується ім'я відомого давньоруського іконописця, ченця Києво-Печерського монастиря Алімпія (Аліпія, Олімпія), який навчався у грецьких майстрів. Дослідники вважають, що митець розмальовував Успенський собор Києво-Печерської лаври і брав участь у розписах Михайлівського Золотоверхого собору (1108 – 1113 рр.). Творів іконопису періоду Русі збереглося дуже мало. До них належать ікони «Ярославська Оранта», «Устюзьке благовіщення», «Ангел – золоте волосся», «Дмитрій Солунський», «Святий Георгій», «Спас Нерукотворний», «Богоматір Велика Панагія». Кожна з цих ікон є зразком високого мистецтва всесвітнього значення. На превеликий жаль, сьогодні більшість із них знаходиться за межами України – в музеях і храмах Москви та Санкт-Петербурга.

Окремим видом мистецтва Русі була книжкова мініатюра. Розкажіть про «Остромирове Євангеліє», в якому вміщено три яскраві мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка та Луки. Відомими також є мініатюри «Ізборника Святослава», «Юрієва Євангелія», «Трирського псалтиря».

Про високий рівень музичної культури свідчать твори давньоруської літератури, графічні сюжети книжкових мініатюр, фрески. Так, у «Слові о полку Ігоревім» згадується ім'я співця Бояна, який жив при дворі князя Святослава Ярославича.

У другому питанні зверніть увагу, що важливими осередками духовної культури Галицько-Волинської Русі були міста Галич, Луцьк, Звенигород, Володимир-Волинський, Перемишль, Холм і, особливо, Львів.

У XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві велося активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Колодяжин,

Данилів, Кременець, Угровськ, у Галичині — Ярослав, Сянок. Усі вони мали оборонні споруди, які витримували удари облогової техніки монголів.

Необхідно висвітлити особливості архітектури, яка органічно поєднувала візантійсько-київську просторову композицію з елементами західноєвропейського романського стилю.

Назвіть найвідоміші архітектурні пам'ятки Галицько-Волинської держави. Які з них збереглися до наших днів? Визначте риси архітектури Галицько-Волинського князівства.

У XII–XIV ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського князівства (звідси, ймовірно, походять Христинопольський Апостол, XII ст.; Бучацьке Євангеліє, 12-13 ст.; Добрилове Євангеліє, 1164; Холмщини Євангеліє (Холмське Євангеліє), кінець XIII ст.; Бесіди Григорія Двоєслова, друга пол. XIII ст.; Євсевієве Євангеліє, (1283), а також Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівства (пам'ятки не збереглися). Охарактеризуйте пам'ятки писемності (Кормча книга з Володимира-Волинського, збірка повчань Єфрема Сирина). Вкажіть на особливості Галицько-Волинського літопису. Центрами переписування книг були Онуфрійський та Святоюрський монастирі у Львові.

Зростанню ролі церкви у поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької митрополії, яка, незважаючи на її неодноразові скасування та відновлення, існувала протягом XIV ст.

На Волині та в Галичині постали власні школи іконопису. Їх розквіт припадає на другу половину XIII—XIV ст. Майстри цих шкіл намагались дещо відійти від візантійських канонів як у зображенні, так і сюжетах ікон. Назвіть найвідоміші зразки пам'яток образотворчого мистецтва.

У третьому слід визначте спільні і відмінні риси культури України-Русі і Галицько-Волинської держави. Знайдіть аргументи на користь судження, що Галицько-Волинська стала наступницею Київської держави не лише в політичному, а й культурному відношенні. Поясніть тезу М.Грушевського, що «протягом кількох століть вона (ГВД) залишалася головним резервуаром української державності й культури, виробленої київською добою. Водночас відкритість до світу сприяла вихованню толерантності, релігійної терпимості, здатності сприймати новації, що зумовило динаміку культури. Ці чинники засвідчують формування у Галицько-Волинській державі європейського, динамічного типу культури». Подумайте, чим зумовлена близькість культури Волинсько-Галицької держави із західноєвропейською. Доведіть, що культура України-Русі та Галицько-Волинської держави є невід'ємною частиною світової культурної спадщини. Її значення полягає не тільки в історичній цінності, але й у її впливі на розвиток європейської та світової цивілізації.

У четвертому питанні висвітліть суть основних концепції українського етногенезу: теорія «споконвічності» - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30—40 тисяч до 2—3 млн років, а територія нинішньої України з часів раннього палеоліту і до наших днів ніколи не була безлюдною; теорії «автохтонності» (зокрема трипільсько-арійська: В. Хвойка, В. Щербаківський, Я. Пастернак та інші), ранньосередньовічна: М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський тощо), за якими етнічну основу українців становить

населення, яке проживало на території сучасної України впродовж попередніх історичних періодів, часові концепції у різних науковців різняться; теорія давньоруської народності (або теорія спільної колиски»); теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів».

Поясніть походження назви «Україна».

Питання для самоконтролю:

1. Який вплив здійснило християнство на процеси розвитку культури Русі?
2. Як у часи Русі-України здобували й передавали знання? Чому храми та монастирі були важливими освітніми центрами?
3. Назвіть основні типи шкіл, що існували в Україні-Русі.
4. Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки перекладної та оригінальної літератури Русі.
5. Чим Галицько-Волинський літопис відрізняється від «Повісті минулих літ»?
6. Який тип храмів набув поширення в церковній архітектурі України-Русі?
7. Визначте основні риси й особливості архітектури тогочасних культових споруд XI-XII ст.
8. Чим можна пояснити вплив романського стилю на архітектуру Галицько-Волинської держави? Назвіть пам'ятки архітектури, які збереглися до наших днів.
9. Які види образотворчого мистецтва набули поширення ?
10. У чому виявлялася самобутність культури Галицько-Волинської держави?

Семінарське заняття 21.

Тема: Русько-українські землі в політичній системі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст.

План.

1. «Оксамитове» литовське проникнення (1340—1363 рр.). Входження Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини та Переяславщини до складу Литовської держави. Політика литовських князів на українських землях. Суспільно-політичний устрій Литовсько-руської держави.
2. Початок польської і литовської експансії на українські землі (Казимир III. Любарт –Дмитро Гедимінович. Дмитро Детько – «управитель або староста землі Русі»). Боротьба Литви і Польщі за галицьку спадщину у 1349-1370 рр. Правління князя Володислава Опольського у Галичині в 1372–1379 рр.
3. Кревська унія 1385 року. Політичне становище українських земель після Кревської унії. Острівська угода 1392 р.

Джерела:

1. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С.115-200. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
2. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. 688 с.

URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Hoshko_Tetiana/Khrestomatia_z_istorii_Ukrainy_lyto_vsko-polskoi_doby/

Список використаної літератури:

3. Блануца А. Українські князівсько-шляхетські роди у соціально-економічному і політичному житті Великого князівства Литовського (друга половина XV-XVI ст.). Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ.: Інститут історії України, 2020. С. 87-114. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015169>
4. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf?PHPSESSID=eb17a0c71f50bedca4914855ef2cad92
5. Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів (1340–1434): витоки, події, наслідки. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Uhorschyna_i_Polscha_v_borotbi_za_spadschynu_Romanovychiv_vytoky_podii_naslidyk.pdf
6. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. 256 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Udilni_kniazivstva_Riurykovychiv_i_Hedymynovychiv_u_XII-XVI_st_istoryko-henealohichne_doslidzhennia.pdf
7. Волощук М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика І. Княжа доба: історія і культура/ [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. Вип. 6. С.269-279. URL:<file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/52808817.pdf>
8. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Narysy_z_istorii_mahdeburzkocho_prava_v_Ukraini_XVI_-_pochatok_XVII_st.pdf
9. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm>
10. Історія України в особах: Литовсько-польська доба/Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, ... О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін. Київ: Україна, 1997. 272 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Lyto_vsko-polska_doba/
11. Климовський С., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320-1569. Вид. 2-ге, переробл. / відп. ред. Ю. Ференцева. Київ: ТОВ "Балтія-Друк", 2017. 176 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Rusyna_Olena/Ukraina_lytovsko-polska_doba_1320-1569/
12. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-56-6/966-7217-56-6.pdf>
13. Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.). Навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2005, 284 с.
14. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст./ НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко. Київ, 2003. 140 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Tsentralna_Ukraina_za_doby_klasychnoho_serednovichchia_studii_z_istorii_XIV_st/

15. Черкас Б. Ординський «рубикон» Вітовта в контексті політичного права та впливів географічного фактора. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2020. С.72-86. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Ordynskiy_rubikon_Vitovta_v_konteksti_poli_tychnoho_prava_ta_vplyviv_heohrafichnoho_faktora.pdf?

16. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

17. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV-до середини XVII століть. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Ukrainska_shliakhta_z_kintsia_XIV_do_seredyny_XVII_stolittia_Volyn_i_Tsentralna_Ukraina/

Методичні поради:

Перше питання включає в себе такі основні напрямки: геополітичні зміни на українських землях у XIV ст., становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського. Одне з головних завдань відповіді: показати, яким чином проходило об'єднання литовських та руських земель. Чому входження українських земель до складу Великого князівства Литовського називають «оксамитовим приєднанням»? Що означає принцип «ми старини не чіпаємо, новизни не вводимо», яким керувалися литовські князі у другій половині XIV ст.? Чому Н.Яковенко назвала Велике князівство Литовське Литовсько-Руською державою? Виділіть особливості статусу українських земель у складі ВКЛ. Зазначте форму державного устрою Литовсько-Руської держави.

У другому питанні висвітліть початок польської і литовської експансії на українські землі (Казимир III. Любарт –Дмитро Гедимінович). Поясніть, чому Казимир III виступав у ролі агресора, у той час Любарт Гедимінович намагався віновити єдність галицьких і волинських земель. Висвітліть події війни за спадщину Королівства Русі, відомої як війна за галицько-волинську спадщину та Довга війна — збройний конфлікт за спадщину Королівства Руського який тривав з 1340 до 1392 року. В який спосіб до суперечки за Руську корону долучилось й Королівство Угорське? Передайте зміст Вишеградської угоди 1339 р., укладеної польським королем Казимиром III з угорським королем Карлом Робертом з Анжуйської династії. З'ясуйте роль угорського короля Людовіка I Анжуйського у боротьбі польського короля Казимира III за галицькі землі. Характеризуйте політику Володислава Опольського в період 1372–1379 рр.

У третьому питанні з'ясуйте причини литовсько-польського зближення в останній чверті XIV ст. Визначте причини, основні у мови і наслідки укладення Кревської унії 1385 р.

Коли галицькі землі остаточно увійшли до складу Польського королівства під назвою Королівства Русі (назва, надана ще Казимиром III)? Коли і як відбулася остаточно інкорпорація галицьких земель до складу Польщі? Охарактеризуйте політичне становище українських земель після Кревської унії.

З'ясуйте причини громадянська війни у Великому князівстві Литовському (1389-1392 рр.). Чому руська знать у цій війні підтримала Вітовта Кейстутовича? Що

змусило Ягайла піти на поступки Вітовту і укласти Острівську угоду 1392 р.? Простежте зміни політики Вітовта щодо автономії руських князівств.

Питання для самоконтролю:

1. Якими методами Польща та Литва інтегрували русько-українські землі в свої політичні системи? Які наслідки мали ці процеси для місцевого населення?
2. Який рівень автономії зберігали русько-українські землі в складі Польщі та Литви? Чи були спроби зберегти власну державність?
3. Які відносини склалися між Гедиміновичами та місцевою руською знаттю?
4. Наскільки обґрунтовані претензії Казимира III на галицькі землі з точки зору міжнародного права того часу?
5. Які були основні мотиви Ягайла для укладення Кревської унії? Чи був це вимушений крок, чи свідоме рішення?
6. Які були наслідки Кревської унії для Литви і Польщі? Як вона вплинула на розвиток обох держав?
7. Чи була Кревська унія вигідною для Литви? Як змінювалася політика Вітовта стосовно Польщі протягом його правління?
8. Як Острівська угода вплинула на подальший розвиток відносин між Польщею та Литвою? Чи сприяла вона зміцненню польсько-литовської унії, чи, навпаки, заклала основи для майбутніх конфліктів?
9. Яку роль відігравали відносини з Золотою Ордою у зовнішній політиці Вітовта? Як він намагався забезпечити безпеку південних кордонів держави?
10. Яке місце займало Велике князівство Литовське у європейській політиці за часів Вітовта? Які були його цілі та амбіції на міжнародній арені?

Семінарське заняття 22

Тема: Соціально-економічні відносини на українських землях у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

План.

1. Соціальна структура та етнічний склад населення України в епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.
2. Особливості еволюції шляхетського стану та його місце в системі формування національної еліти на українських землях у XIV – першій половині XVII ст.
3. Розвиток міст. Формування міського самоврядування, магдебурзьке право та особливості його застосування.
4. Економічне життя пізньосередньовічних міст України. Цехове виробництво та його функціонування. Внутрішня та зовнішня торгівля та її вплив на розвиток міст.
5. Аграрні стосунки на землях України у XIV – першій половині XVI ст. Процес закріпачення українського селянства та його етапи. «Устава на волоки» та її значення. Еволюція соціальної структури сільського населення українських земель.

Джерела:

1. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. Львів, 2013. 876 с. URL: <https://surl.li/hkxbbu>

2. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>
3. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. 688 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiiia_z_istorii_Ukrainy_lyto_vsko-polskoi_doby/

Список рекомендованої літератури:

4. Блануца А. Українські князівсько-шляхетські роди у соціально-економічному і політичному житті Великого князівства Литовського (друга половина XV-XVI ст.). Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2020. С. 87-114. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015169>
5. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf?PHPSESSID=eb17a0c71f50bedca4914855ef2cad92
6. Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів (1340–1434): витоки, події, наслідки. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Uhorschyna_i_Polscha_v_borotbi_za_spadschynu_Romanovychiv_vytoky_podii_naslidky.pdf
7. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. 256 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Udilni_kniazivstva_Riurykovychiv_i_Hedymynovychiv_u_XII-XVI_st_istoryko-henealohichne_doslidzhennia.pdf
8. Волощук М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика І. Княжа доба: історія і культура/ [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. Вип. 6. С.269-279. URL: <file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/52808817.pdf>
9. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Narysy_z_istorii_mahdeburzko_ho_prava_v_Ukraini_XVI_-_pochatok_XVII_st.pdf?
10. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm>
11. Історія України в особах: Литовсько-польська доба/Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, ... О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін. Київ: Україна, 1997. 272с. https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Lyto_vsko-polska_doba/
12. Климовський С., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320-1569. Вид. 2-ге, переробл. / відп. ред. Ю. Ференцева. Київ: ТОВ "Балтія-Друк", 2017. 176 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Rusyna_Olena/Ukraina_lytovsko-polska_doba_1320-1569/
13. Михайловський В. Влада далека і близька у вимірі пізнього Середньовіччя в українській історії. Київська академія. 2023. Вип. 20. https://chtyvo.org.ua/authors/Mykhailovskyi_Vitalii/Vlada_daleka_i_blyzka_u_vymiri_piznoho_Serednovichchia_v_ukrainskii_istorii/
14. Михайловський В. Наші королі — Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023. 434 с.

15. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-56-6/966-7217-56-6.pdf>
16. Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.). Навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2005, 284 с.
17. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст./ НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко. Київ, 2003. 140 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Tsentralna_Ukraina_za_doby_klasychnoho_serednovichchia_studii_z_istorii_XIV_st/
18. Черкас Б. Ординський «рубикон» Вітовта в контексті політичного права та впливів географічного фактора. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2020. С.72-86. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Ordynskiy_rubikon_Vitovta_v_konteksti_politychnoho_prava_ta_vplyviv_heohrafichnoho_faktora.pdf?
19. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_serednovichchia.pdf?
20. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV-до середини XVII століть. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Ukrainska_shliakhta_z_kintsia_XIV_do_seredyny_XVII_stolittia_Volyn_i_Tsentralna_Ukraina/

Методичні поради:

У першому питанні зауважимо, що соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїми правами стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Які категорії залежного селянства були і чим відрізнялися їхні повинності і соціальний статус?

За соціальною структурою тогочасне міщанство поділяють на три групи: патриціат, бюргерство та плебс. В чому відмінність між представниками цих груп міського населення? Також особливої уваги потребує питання етнічної приналежності та релігійного віросповідання міського населення.

Привілейованою верствою була шляхта. Ця суспільна група теж не була однорідною. За її єдиним юридичним фасадом крилися різні прошарки. Верхній щабель займала титулована знать – князі, що їх цариною до середини XVI ст. була Волинь і які в останній третині цього століття створили величезні латифундії на Київщині та Брацлавщині.

Князівські роди поділялися на «княжат головних», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «княжат-повітовників». Чим відрізнявся статус «княжат головних» і «княжат-повітовників»? До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни, панцирні слуги й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто. У 1528 р. було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало відтоді доказом шляхетства. Водночас поняття «зем'яни», «панцирні слуги» та «бояри» замінили на єдине — «шляхтичі». Ті, за ким шляхетство не було визнано, втратили права на привілеї та злилися із селянством.

У другому питанні зауважте, що до основних привілеїв належали: звільнення від податків; право на володіння землею; самоуправління; судова недоторканність; політичні права (участь у виборах короля і вплив на політику держави). Конкретизуйте, які шляхетські привілеї були офіційно за Кошицьким привілеєм (1374 р.); Городельським привілеєм (1413 р.); Червінським привілеєм (1422 р.); Едлінсько-краківським привілеєм (1430-1433 рр.); Віленським привілеєм (1447 р.); Церквиським привілеєм (1454 р.); Нешавськими статутами (1454 р.); Пйотркувським статутом (1496 р.).

В який спосіб впроваджувалися обмеження на зростання кількості шляхти за рахунок переходу з інших станів? Візьміть до уваги, що закріплювали права і свободи різних соціальних груп, зокрема шляхти, міщан і селян Литовські статuti – збірки законів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, які були прийняті у 1529, 1566 та 1588 роках. Вони являли собою своєрідну конституцію держави і регулювали всі аспекти суспільного життя: від прав і обов'язків різних соціальних верств до міжнародних відносин.

Шляхта, як привілейований стан, відіграла ключову роль у політичному, економічному та культурному житті України XIV-XVI століття. Її представники володіли значними земельними ділянками, займали високі державні посади та активно впливали на формування державної політики. Які шляхетські роди в українських землях вам відомі?

У третьому питанні зверніть увагу, що середньовічні міста, залежно від розташування – на державній чи приватній землі – поділялися на: королівські (великокнязівські) й приватні. З розвитком міст виникла потреба в самоорганізації міського населення. В чому особливості застосування магдебурзького права на українських землях? Які переваги і перспективи мало місто, яке користувалось магдебурзьким правом? Які обмеження у самоврядуванні мали міста з неповним магдебурзьким правом?

Охарактеризуйте органи самоврядування (магістрат, рада, лава), повноваження урядовців, опрацювавши запропоновані документи.

Про Раду міста

Кого можна обирати до Ради

Для міського благополуччя до Ради слід вибирати добрих, розумних, не молодше 25 років, постійних мешканців міста: не дуже багатих і не бідних, а середнього статку людей...

Крім цього вони повинні бути законнонародженими, постійно жити в себе дома, бути людьми доброї слави, побожними (боятися Бога), справедливим, поважати і дотримуватися права...

Також не можуть бути обрані до Ради люди з іншого права і ті яким виповнилося б дев'яносто років.

Переклад з польської. Groicki B. Porzadek sadow miejskich. Krakow 1629. Cz.1 s. 12.

Компетенція Уряду райців міста

Уряд - це Бурмістр і Райці, які повинні не менше одного разу в тиждень або в разі потреби в Ратуші збиратись і вирішувати питання громадського життя, дбати про збільшення суспільного добробуту, запобігати різним діям які б могли бути на шкоду суспільного добробуту, цивільні спори які могли б виникнути попереджувати і вирішувати, згідно з найбільшою об'єктивністю і своїм розумінням: так щоб їда і напитки у місті не були дорогими...

Також обов'язком Уряду райців є: rosterkow у місті не допускати; сиріт і вдів від утисків в справедливості охороняти; забороняти і викорінювати шкідливі і непорядні азартні ігри, такі як, карти, гра в кості.

Переклад з польської. Groicki B. Porzadek sadow miejskich. Krakow 1629. Cz.1 s. 13-14.

Про вїйта

Обовязки Вїйта.

Вїйт, як і кожен інший суддя, в суді завжди повинен пам'ятати і пильно усвідомлювати, що на Божому кріслі сидить: щоб об'єктивно і справедливо судив, як багатого так і вбогого...

Переклад з польської. Groicki B. Porzadek sadow miejskich. Krakow 1629. Cz.1 s.16.

Про лавників

Скільки повинно бути лавників

В Магдебурзі обирають одинадцять присяжних, а Вїйт дванадцятий. Згідно з правом їх так і повинно бути. Така чисельність лавників означає наступне: одинадцять учнів Ісуса Христа, без Юди, який свого Пана видав; дванадцятий Вїйт, який символізує нашого спасителя, яким був наставник учнів...

Але в малих містечках немає потреби обирати стільки присяжних. Так само є і в Магдебурзі. Для того щоб відбувся гайний суд достатньо щоб явилось сім лавників або принаймі шість.

Переклад з польської. Groicki B. Porzadek sadow miejskich. Krakow 1629. Cz.1 s.24.

Про міського писаря

Відповідальність за фальшиві записи

Писар, який зробив неточний запис або підробив документ, втрачає руку якою це написав. В разі коли б сфальсифікував записи в міських книгах: стає *bezeczny*, порушником присяги і повинен вогнем бути скараний.

Переклад з польської. Groicki B. Porzadek sadow miejskich. Krakow 1629. Cz.1 s.26.

Присяги

Присяга вїйта

Я, Н., присягаю перед Всемогутнім Господом Богом, Королем Польщі, Паном Нашим Всемиловитим, а також перед Радою цього міста та всім Поспільством, що буду їм вірним, Уряд справувати буду згідно своїх найвищих можливостей і розуму, усі спори, вирішуватиму згідно з Правом, судити буду справедливо, відповідно до Права, усіх, як гостей, так і місцевих, як бідних так і багатих, приятелів і незнайомих, не з приязні чи ненависті, любові чи злості, чи будь-якої іншої причини, тільки в ім'я Господа Бога. У цьому мені Господе Боже допомагай у своїй справедливості. /ЦДІАУ у Львові. Фонд 52. Опис 2. Справа 650. С. 5-6./

Присяга лавників

Ми, присягаємо перед Всемогутнім Господом Богом, Королем Польщі, Паном нашим Всемиловитим, а також перед Радою цього міста і всім Поспільством, що будемо їм вірними і законслухняними, справедливо видаватимемо ухвали та судитимемо, керуючись найвищими нашими намірами, , розумом, чужинця чи співгромадянина, вбогого чи багатого, недруга чи приятеля. Це будемо чинити ні задля любові, зі злості чи для будь-якої іншої речі, лише в ім'я Господа Бога. Так нам Господе Боже і Твоя Свята справедливосте допомагай. /ЦДІАУ у Львові. Фонд 52. Опис 2. Справа 650. С. 6./

Присяга писаря

Я, Н., присягаю перед Всемогутнім Господом Богом, Панами Райцями, та усьому Поспільству цього міста, що в своїй писарській службі буду сумлінним, не розголошуватиму нікому таємниць міста, про які дізнаюся чи які мені довірять. Події, що відбуватимуться на службі та суді, чесно, відповідно до мого найвищого розуму, однаково писатиму і читатиму, як вбогому, так і багатому. Присягаюсь нічого не опустити, ні заради любові, ні задля неприязні чи жодної іншої речі. Так мені Господе Боже і Твоя Свята справедливосте допомагай. /ЦДІАУ у Львові. Фонд 52. Опис 2. Справа 650. С. 7.

Присяга возного

Я, Н., присягаю перед Всемогутнім Господом Богом, Панами Райцями, Війтом, Лавниками та усім Поспільством цього міста, що службу нестиму відповідально, послухно виконуватиму все, що мені буде доручено згідно з посадою: правдиво і справедливо усе виконуватиму: затримання, арешти, позови та інші вказівки пана вїйта, згідно з правом і справедливістю відноситиму і повідомляти, нікому не робитиму поступок чи то з приязні, чи за подарунки, але у всіх справах і діях обіцяю бути вірним своїй посаді. Так мені Господе Боже і Твоя Свята справедливосте допомагай. / ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2 стр. 650, с. 9/.

Присяга прокуратора

Я, Н. присягаю перед Всемогутнім Господом Богом, що буду послухним перед судом у тих справах, які прийму до провадження, свої обов'язки виконуватиму щиро, відповідально, уважно, акуратно, без тяганини, чи з наміром про збагачення. Згідно совісті та найкращої вигоди однаково захищатиму, як особу, що звернулась до суду за захистом, так і особу проти якої порушено справу. Погодившись надавати допомогу одній стороні, жодних таємниць другій не повідомлю, та залишусь при цій стороні до завершення справи. Письмові докази, отримані від довірителя, поради та розмови в справі яку веду нікому не повідомлю, ні протилежній стороні, ні її прокуратору, ні помічникам, словом, письмом, натяком, жодним способом не допущу заподіяння шкоди своєму довірителю. Також

дотримуватимусь інших позитивних дій, що характеризують доброго, вірного прокуратора та повинні належати захиснику. Це буду роби не заради слави, симпатії, подарунків, вигоди чи будь-яких інших намірів. Так мені Господе Боже допомагай. /*Groicki B. Porzadek sadow... S. 31/.*

У четвертому питанні охарактеризуйте економічне життя пізньосередньовічних міст. України. Розкажіть про цехову організацію ремесла в українських містах. Якою була мета створення цехів? Визначте сильні і слабкі сторони цехової організації виробництва. За яким принципом створювалися цехи в українських містах? Як була організована соціальна ієрархія всередині цехів? Які були відносини між майстрами, підмайстрами та учнями? Як це впливало на соціальну мобільність? Як цехи контролювали якість виробів? Чи були у них ефективні механізми контролю? Який вплив цехи мали на розвиток нових технологій? Як цехи взаємодіяли з купцями? Чи існувала конкуренція між ними? Які форми співпраці були характерні для того часу?

Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню торгівлю. Зверніть увагу, що у найбільших торгових містах України, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, існували потужні купецькі гільдії. Вони контролювали внутрішню торгівлю, а також брали участь у міжнародній торгівлі. Визначте вплив влади на організацію торгівлі у містах. Які переваги містам давало складське право? Які міста ним користувалися?

Відбулися наступні зміни в торгівлі в українських землях: розвиток міської торгівлі (виникали ярмарки, торги та щоденна крамнична торгівля. У великих містах існували спеціальні торговельні ряди); зміцнення внутрішніх зв'язків: (розвивалися торговельні зв'язки між різними регіонами України, зокрема між Києвом, Львовом, Володимиром, Луцьком, Кременецьким і Кам'янцем); міжнародна торгівля: (українські міста підтримували активні торговельні відносини з європейськими країнами, а також з країнами Півдня і Сходу); зміни в торговельних шляхах: (після захоплення Константинополя турками відбулася переорієнтація торговельних шляхів через українські землі); об'єднання купців: (купці об'єднувалися в гільдії для захисту своїх інтересів і організації безпечного пересування товарів). Часті проведення ярмарків у великих містах свідчить про активний товарообіг і попит на різноманітні товари. Розвиток різних промислів і спеціалізація регіонів на певних товарах (наприклад, солеваріння в Прикарпатті). Значна частина продукції (зерно, худоба) йшла на експорт, що свідчить про інтеграцію в міжнародну економіку.

У п'ятому питанні охарактеризуйте аграрні стосунки на землях України у XIV – першій половині XVI ст. Першим відомим документом, що започаткував закріпачення селян в Україні, вважають ухвалу шляхти Галичини 1435 року. За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп. Головними законодавчими актами, що урізали права селян та збільшували їхні обов'язки, були «Судебник» (1468 року), «Устава на волоки» (1557 року). «Устава на волоки» - прийнятий у 1557 р. королем Сигізмундом II Августом документ, започаткував масштабну аграрну реформу, спрямовану на упорядкування земельних відносин, оптимізацію податкової системи та зміцнення центральної влади. Висвітліть основні положення Устави. Яким чином ця реформа впливала на процес закріпачення селян? Як відобразилася на еволюції соціальної структури сільського населення українських земель.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягали особливості формування класу землевласників на українських землях в XIV - XVI ст.?
2. Розкрийте процес юридичного закріпачення селянства у складі Литви і Польщі.
3. Дайте характеристику фільваркової форми господарювання.
4. Яким було правове і економічне становище українського селянства в XIV- XVI ст.?
5. В чому полягали особливості оподаткування населення самоврядних міст ?
6. Підберіть аргументи для підтвердження думки Н.Яковенко про те, що запровадження магдебурзького права в українських містах стало “урбанізаційною революцією”.
7. Використавши легенду карти «Українські землі у другій половині XVI - першій половині XVII ст.» знайти і виписати міста, які отримали магдебурзьке право до XVI ст. і міста, які отримали магдебурзьке право у XVI- на початку XVII ст. На основі отриманої з карти інформації можна запропонувати учням дати відповідь на питання щодо кількості міст з правом магдебургії в межах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.
8. Особливості устрою і життя середньовічного цеху.
9. Яким був вплив правового становища українських міст в XIV – XVI ст. на їх економічний розвиток?
10. Які геополітичні пріоритети у розвитку української зовнішньої торгівлі XIV - XVI ст.?
11. Які економічні наслідки для України мали її торгівельні зв'язки із західноєвропейськими країнами ?
12. Чим характеризується грошовий обіг у середньовічній Україні ?

Семінарське заняття 23

Тема: Культурно-релігійні процеси на українських землях другої половини XIV – першої половини XVI ст.

План.

1. Релігійне життя на українських землях в епоху пізнього середньовіччя. Внутрішній устрій та правовий статус Київської православної митрополії в Польщі та Литві у XIV – XVI ст.
2. Питання церковної унії між Православною та Католицькою Церквами у XV ст. Флорентійська унія 1439 р. та її сприйняття у Київській митрополії. Реорганізація Київської митрополії 1458 р.
2. Основні тенденції розвитку української культури XIV – першої половини XVI ст.
  - а) розвиток освіти. Навчання української молоді за кордоном. Юрко Дрогобич. Павло Русин.
  - б) зародження книгодрукування. Швайпольт Фіоль. Львівська друкарня міщанина Степана Дропана.
  - в) література і фольклор.
  - г) основні тенденції розвитку архітектури, скульптури, малярства, графіки.
  - д) традиційна народно-побутова культура.

Джерела:

1. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>

Список рекомендованої літератури:

3. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. для студентів спец. 032 «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті» Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/25022/1/history_dianova.pdf
4. Історія української культури: у п'яти томах. Т. 2. Українська культура XIII - першої половини XVII століття / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2001. 848 с. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm>
5. Котермак (Дрогобич) Юрій. Українська педагогіка в персоналіях X– XIX століття / За редакцією О.В. Сухомлинської. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах// «Либідь», Київ, 2005, кн. 1. С.33-37. URL: <http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/kotermak-drogobich-urij/>
6. Русин Павло. Українська педагогіка в персоналіях X– XIX століття / За редакцією О.В. Сухомлинської. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах// «Либідь», Київ, 2005, кн. 1. С.38-43. URL: <http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/rysin-pavel/>
7. Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу. *Княжа доба: історія і культура*. 2016. № 4. С. 246-279. URL: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/k-doba_4/15-skochylias.pdf
8. Русина О.В. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV - початку XVI ст. на теренах України. *Український історичний журнал*. 2006 № 3. С. 4-16. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_4
9. Хаврук Я. Київська митрополія на шляху до Берестейської унії: історична ретроспектива. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 126–130. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eine_2007_22_22.pdf
10. Цебенко А. Православна церква в контексті державно-церковних процесів у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському (1408–1448). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2016. Випуск 17. С. 47–60. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/6-10.pdf>
11. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsii_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf?

Методичні поради:

У першому питанні схарактеризуйте становище православної церкви в українських землях, що ввійшли до складу Королівства Польського та Великого

князівства Литовського. Що було спільним, а що відмінним? Як змінилося становище православної церкви в українських землях в другій половині XIV — на початку XVI ст.?

Коли виникла ідея об'єднати Східну і Західну церкви? Чому Київська митрополія, яка перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріархату, спочатку сприйняла унію неоднозначно? Частина церковних діячів підтримала її, бачачи в ній можливість зміцнення Церкви. Однак, більшість вірян і духовенства виступила проти унії, оскільки вона суперечила традиціям і віровченню Східної церкви.

У другому питанні охарактеризуйте умови Флорентійської унії 1439 р. (угода передбачала визнання папської першості, але водночас гарантувала збереження східних обрядів і догматів). Як можна пояснити обставину, що руські землі Київської митрополії не мали свого представництва на Ферраро-Флоретійському соборі через заборону противників унії – Великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича та віленського католицького єпископа Матвія? Чому руські єпископи з Польщі також не отримали дозволу на участь у роботі Флорентійського собору? Яку подію можна вважати фактичним переходом Московської церкви до автокефалії?

Чому більшість східних церков відмовилися визнати Флорентійську унію? Як це відобразилося на становищі Київської митрополії?

У третьому питанні визначте чинники, які впливали на розвиток культури на українських землях у XIV–XV ст. Слід наголосити, що українська культура цього періоду була спадкоємицею традицій Русі-України та Волинсько-Галицької держави. Відчутним був вплив Великого князівства Литовського, яке підтримувало православну віру і руську мову. Польське королівство принесло ідеї Відродження та гуманізму через західноєвропейські культурні досягнення. Етнічна строкатість сприяла культурному обміну між різними народами (українцями, поляками, євреями, вірменами тощо).

Тому слід звернути увагу на традиційні впливи: продовження літописної традиції Русі, розвиток іконопису та церковної архітектури; і нові впливи: ідеї Відродження з Європи, гуманізм, поширення друкарства кирилицею (наприклад, книги Швайпольта Фіоля).

Проілюструйте продовження в українській культурі XIV–XV ст. традицій Русі-України: продовження літописної традиції у західноукраїнських літописах, таких як «Короткий Київський літопис» (1480–1500 рр.), де зберігалися руські форми викладу та стиль; розвиток іконопису, що залишався провідним жанром малярства. Наприклад, ікона Богородиці з пророками з церкви в Підгородцях (XV ст.) та ікона Святого Юрія Змієборця зі Станілі (початок XIV ст.); відбудова старих міст та спорудження нових оборонних укріплень, зокрема в Кам'янці, Луцьку, Хотині, що продовжувало традиції архітектури Русі.

Західноєвропейські культурні впливи відчувались через проникнення через Польське королівство до України ідей Відродження та гуманізму, що базувалися на традиціях античності; можливість здобувати українцям освіту в європейських університетах (наприклад, Юрій Дрогобич навчався у Ягеллонському університеті (Польща) та Болонському університеті (Італія), де став професором медицини й астрономії); був відчутним вплив західноєвропейських ідей у мистецтві: на іконах

почали зображати рослини, архітектурні елементи та побутові предмети під впливом гуманізму.

Питання для самоконтролю:

1. Які обставини впливали на релігійне життя русів-українців у XIV—XV століттях?
2. Які були основні положення Флорентійської унії?
3. Хто з українських церковних діячів підтримував унію, а хто виступав проти неї?
4. Які були наслідки Флорентійської унії для розвитку культури і освіти в Україні?
5. Як змінилося становище Української Церкви після падіння Константинополя?
6. Коли і ким було винайдено книгодрукування ?
7. Визначте прикметну ознаку в архітектурі XIV—XV століть.
8. Чому в XIV—XV ст. в українських землях стає провідним оборонне будівництво? Наведіть приклади оборонних споруд XIV—XV століть.
9. Які жанри мистецтва набули поширення в XIV—XV ст.?
10. Наведіть приклади культурних контактів українських земель з іншими європейськими народами.

Семінарське заняття 24

**Тема: Утворення Кримського ханату. Крим під владою Османської імперії.
Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки.**

План.

1. Завоювання Криму і Північного Причорномор'я монголами. Князівство Феодоро.
2. Кримський Ханат: утворення, суспільний устрій та його залежність від Османської імперії.
3. Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки.

Джерела:

1. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>

Список рекомендованої літератури:

1. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі. Український історичний журнал. 2003. № 6. С.52-65. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2003/6/5.pdf>
2. Климовський С., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320-1569. Вид. 2-ге, переробл. / відп. ред. Ю. Ференцева. Київ: ТОВ "Балтія-Друк", 2017. 176 с.
3. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV - середини XVII ст. Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць. Київ : Денеб, 2004. С. 99-103. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Storozhenko_Ivan/Voienna_doktryna_Krymskoho_khanstva_kintsia_XV_-_seredyny_XVII_st/

4. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-56-6/966-7217-56-6.pdf>
5. Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.). Навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2005, 284 с.
6. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiui_Ukrainski_shaty_sered_novichchia.pdf

Методичні поради:

У першому питанні слід згадати, що до XIV ст. Кримський півострів називався Тавридою (Таврією), можливо, за іменем одного з народів, що населяв його в давнину, – таврів. Нова назва півострова з'являється у XIII ст. і походить від адміністративного центру Золотоординського намісництва (тумену) м. Кири́м (Солхат, нині – Старий Крим). З IX ст. півострів потрапляє у сферу впливу Русі, й наприкінці наступного століття тут виникає Тмутараканське князівство, в якому правили чернігівські князі. З початку XII ст. половці відокремлюють його від Русі, і згодом воно припиняє існування. Проте в містах Судак, Херсонес, Солхат та інших продовжували мешкати впливові громади русичів.

Монгольське завоювання Криму розпочалося з нападу в 1223 р. на м. Судак та його пограбування й завершилося у 1238 – 1239 рр. створенням окремого улусу, або намісництва. Проте до його складу потрапили лише степові терени півострова, заселені половцями. Гірські й південнобережні райони з містами Судак і Херсонес перебували в залежності від Візантії. Протягом XIII ст. відбувалися помітні зміни у національному складі населення краю. Сюди переселялися турки-сельджуки, вірмени й італійці, а монголи, осідаючи та змішуючись з половцями, започаткували формування кримськотатарського етносу. З кінця XIII ст. серед них поширюється іслам.

Золотоординська адміністрація сприяла розвитку міст, торгівлі ремесел. З її згоди генуезці заснували у 60-х роках XIII ст. м. Кафу (сучасна Феодосія), а пізніше ними й венеціанцями створюються торгові й промислові поселення на узбережжі Чорного моря біля річок Дністра, Дніпра, Дону, Кубані та в Керчі. Особливо швидко розвивалася Кафа, що в XV ст. стає одним з найбільших портів світу й центральним ринком продажу невільників. У 1318 р. у ній засновується її католицьке єпископство.

Слід наголосити, що у середньовіччі Крим був місцем перетину інтересів багатьох держав і народів, що значно вплинуло на його розвиток. Крим був стратегічно важливою територією через кілька причин: географічне положення (озташування на перетині торгових шляхів між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем робило Крим привабливим для держав, які прагнули контролювати торгівлю в Чорному морі); економічні вигоди: Контроль над кримськими портами дозволяв отримувати значні економічні вигоди від торгівлі та збору мит); військову стратегію (Крим слугував важливим військовим плацдармом для захисту або нападу на сусідні території. Контроль над півостровом давав можливість розміщувати війська і будувати фортеці).

Важливу роль у Криму відіграло князівство Феодоро, створене змішаним грецько-готським населенням гірського Криму, що визнало залежність від монголів.

Постежте історію князів Феодоро. Коли в 1204 р. хрестоносці розграбували Константинополь Трапезунд ненадовго став центром самостійної грецької держави. Для збереження контролю над кримськими володіннями імператор Трапезунда направив туди губернатором право-славного вірмена Федора Гавраса.

Незабаром вплив імперії на заморські землі було втрачено, і спадкоємці Федора проголосили себе незалежними «панами Готії». Наприкінці XIII ст. татарські набіги розорили створене ними маленьке князівство. Але на початку XV ст. енергійний князь Олексій I (прав. 1402-1434 рр.) проголосив створення держави на ім'я «Феодоро» (грецьк. «Божий дар»), буквально за кілька років узяв під свій контроль майже весь Гірський Крим, і навіть кинув виклик владі генуезців на узбережжі. Його сини, Олексій II (прав. 1434-1444 рр.), Іоанн-Олубей (прав. 1444-1460 рр.) та Ісаак (прав. 1471-1474 рр.) успішно продовжили справу батька. Вони домоглися укладення дипломатичних відносин з усіма православними державами того часу, встановили династичні зв'язки з імператорами Візантії й Трапезунда, великими князями Московії. Держава підтримувала дружні відносини з Кримським улусом Золотої Орди, а пізніше з Кримським ханством і Молдавським князівством. Відносини з генуезькими колоніями були напруженими через торгівельне суперництво. Визначте найважливіші риси розвитку князівства Феодоро. За яких обставин держава Феодоро потрапила в залежність від Османської імперії?

У другому питанні охарактеризуйте процес утворення Кримського ханства. Зауважте, що у другій половині XIV ст. Кримське намісництво Золотої Орди стає основним володінням темника Мамаю, а наприкінці століття – опорним пунктом хана Тохтамиша. Впливова татарська знать схиляється до думки про його перетворення на окрему державу. Виразником інтересів знаті став Гаджі Гірей – нащадок Чингісхана. У 1449 р. Хаджі Герай, скориставшись ослабленням Золотої Орди, проголосив незалежність Кримського ханства. Поясніть, чому Литва відіграла ключову роль у становленні Хаджі-Гірея як правителя Криму, а великий князь литовський Казимир підтримав його претензії на престол, забезпечивши військову та політичну підтримку. Чому литовська знать була зацікавлена в ослабленні Золотої Орди, що сприяло їхньому рішенню підтримати Хаджі-Гірея ?

Якою була політична структура Кримського ханства? Доведіть, що Ханат був спадкоємцем Золотої Орди, зберігши її традиції управління.

У який історичний період хани визнали себе васалами Османської імперії? Якими були наслідки встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії? Чи можна цю залежність вважати взаємовигідною ?

У третьому питанні зверніть увагу на те, що відсутність початкових даних про походи за невольниками ускладнює з'ясування мотивації набігів. Чи можна простежити зв'язок набігів з економікою Кримського ханату та Османської імперії, з історичними традиціями работоргівлі у Північному Причорномор'ї ?

Визначте наслідки набігів в кінці XV - у першій третині XVI ст., коли татарські орти (загони) на чолі з беями і мурзами майже щороку грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста і села, гнали в полон (ясир) тисячі людей, продаючи їх у рабство на східних ринках. Найбільшим невольничим ринком стала Кафа.

Чому польсько-литовська держава була не в змозі організувати захист своїх південних рубежів ? Зверніть увагу, що, хоча литовські князі почали сплачувати кримським ханам щороку грошову данину (упоминки), кримчаки не припиняли своїх розбійницьких нападів па українські землі. Шляхетське ополчення та магнатські надвірні загони не заважали, більш того - навіть потурали загарбникам: коли татари поверталися додому з ясиrom, шляхетські загони нападали на них і відбирали

полонених і добро, повертаючи їх потім власникам за викуп. У найскрутнішому стані перебували райони Побужжя, Придніпров'я та Лівобережжя, котрі почали заселятися лише в XV - першій половині XVI ст.

На чії плечі ліг тягар оборони українських земель від турків і татар ?

Згадайте битви, в яких шляхетське військо та загони місцевих князів на чолі з воєводою князем К. Острозьким завдали ряд поразок татарським нападникам (битви під Лопушною у 1512 р.; під Соколом у 1519 р. та під Ольшаницею в 1527 р.).

Питання для самоконтролю:

1. Де й коли було засноване князівство Феодоро? Які особливості його розвитку ?
2. Які держави існували на території Криму в середині XV ст.? Коли і як з'явилась у Криму кожна з них? Як, на вашу думку, склались відносини між ними в той час? Чому ви так думаете?
3. На якій території та за яких обставин було утворене Кримське ханство? Якою була роль ханів династії Гіреїв у розбудові цієї держави?
4. Чому населення Феодоро сповідувало християнську релігію, а Кримського ханства — переважно мусульманську?
5. За яких обставин Хаджі-Гірей став правителем Криму? Яку роль у цих подіях відіграла Литва?
6. У чому полягала суперечливість зовнішньої політики перших кримських ханів?
7. Якими були суспільний устрій та культура Кримського ханства?
8. Якими були наслідки встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії?
9. Як відбувалися татарські напади на українські землі?
10. Від чого залежала інтенсивність татарських нападів?

Семінарське заняття 25

Тема: Українське козацтво та його роль в суспільно-політичному житті Польсько-Литовської держави XV – першої половини XVI ст.

План.

1. Теорії походження українського козацтва. Найдавніші джерела з історії козацтва.
2. Формування українського козацтва у першій половині XVI ст.
3. Діяльність перших отаманів та гетьманів. Сенько Полозович, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Бернард Претвич, Дмитро Вишневецький.
4. Утворення Запорізької Січі та її військово-адміністративний устрій. Побут та звичаї козаків.
5. Українське козацтво у військово-політичних процесах XV – першої половини XVI ст.

Джерела:

Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>

Список рекомендованої літератури:

1. Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. Київ: ПП "КРИСТАЛ БУК", 2015. 400 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-7268-30-6/978-617-7268-30-6.pdf>
2. Історія українського козацтва [Текст] : нариси : у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2000 . У 2 т.. Т. 1 / В. А. Брехуненко [та ін.]. 2006. 800 с.
3. Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського половині XVI ст. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Т. II. С. 82-95. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kulakovskiy_Petro/Rol_kniazia_Kostiantyna_Ostrozkoho_v_orhanizatsii_oborony_Pivdennykh_rubezhiv_Velykoho_kniazivstva_L.pdf
4. Леп'явко С. Українське козацтво і теорія Великого кордону. *Козацька спадщина*. 2005. №2. С. 49-65. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90646/04-Lepuyavko.pdf?sequence=1>
5. Моця Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика). "Істину встановлює суд історії". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2: Наукові студії / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), Г. Боряк, І. Бутич, В. Даниленко, М. Дмитрієнко, С. Кульчицький, Ю. Пінчук, О. Реєнт, В. Степанков, П. Толочко. Інститут історії України НАН України. Київ 2004. С.147-157. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Motsia_Oleksandr/Ukrainski_kozaky_i_zakhidnoievropeiski_lytsari_porivnialna_kharakterystyka.pdf?
6. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-56-6/966-7217-56-6.pdf>
7. Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.). Навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2005, 284 с.
8. Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.). "Істину встановлює суд історії". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2: Наукові студії / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), Г. Боряк, І. Бутич, В. Даниленко, М. Дмитрієнко, С. Кульчицький, Ю. Пінчук, О. Реєнт, В. Степанков, П. Толочко. Інститут історії України НАН України. Київ 2004. С. 158-164. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Ukrainske_kozatstvo_u_viiskovo-politychnykh_protseakh_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_2030-ti_rr_Kh.pdf?
9. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 176 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016966.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0
10. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 658 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Shliakh_z_pervisnosti_u_tsyvilizatsiiu_Ukrainski_shat_y_serednovichchia.pdf?
11. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm>

Методичні поради:

Дана тема є однією з центральних в українській середньовічній історії, оскільки саме під знаком козацької доби відбувалися в Україні всі події до кінця XVIII ст. включно. **При відповіді на перше питання** необхідно опрацювати головні козацькі літописи – С.Величка та Г.Граб'янки, а також розглянути різні думки та гіпотези щодо походження козацтва в історичній літературі.

Охарактеризуйте основні теорії походження козацтва. Зауважимо, що виникнення козацтва спричинив комплекс причин та факторів, тому всі ці теорії слід розглядати в комплексі. Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді.

Далі слід з'ясувати походження терміна «козак»: що він означає, коли вперше згадується. Говорячи про причини, які зумовили виникнення українського козацтва, студент повинен знати, що вони мали комплексний характер. До них належали як економічні, політичні, військово-стратегічні, так і соціальні чинники. Одним з найбільших джерел формування українського козацтва було придніпровське населення, що продовжувало жити на території Південної України та Середнього Подніпров'я. Основними його заняттями були «уходництво» (промисли) та «добичництво». Варто зауважити, що чисельність цих «уходників» зростала за рахунок втікачів, невдоволених існуючими в Литовсько-Польській державі порядками. Вони шукали порятунку від економічного, національного і соціально-релігійного гніту, рятуючись від закріпачення, втікали в малозаселені вільні землі степової України.

У другому питанні візьміть до уваги, що формування українського козацтва було зумовлене низкою чинників, що створили сприятливі умови для появи і розвитку цього особливого соціального стану. Українські землі розташовувалися на кордоні між осілим світом і Диким полем. Це створювало сприятливі умови для військової служби та охорони кордонів. Посилення феодальної експлуатації, зростання податків, обмеження особистої свободи селян призводили до масових втеч із поміщицьких маєтків. Часті війни, міжнаціональні конфлікти, боротьба за владу створювали атмосферу неспокою і сприяли формуванню військових загонів. Переслідування православних спонукали багатьох шукати захисту в козацьких загонах. Виникла необхідність захисту українських земель від нападів кримських татар та інших ворогів.

З'ясуйте роль перших козацьких ватажків: Сенька Полозовича, Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашкевича, Бернарда Претвича та ін. в організаційному зростанні українського козацтва.

Висвітлюючи третє питання, слід проаналізувати процес національного державотворення українських козаків, його історичні форми існування. Необхідно з'ясувати обставини виникнення Запорізької Січі та роль у цьому процесі князя Дмитра Байди-Вишневецького. Охарактеризуйте господарство, військовий та територіальний устрій Запорізької Січі, органи адміністративної та судової влади. Зверніть увагу на демократичність устрою Запорізької Січі, його організаційну структуру, державотворчу функцію та роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності українського народу. Вкажіть на недоліки «козацької демократії».

У четвертому питанні охарактеризуйте участь українського козацтва у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського. По-перше, козацтво відіграло ключову роль у захисті південних кордонів держави від нападів татарських орд. По-друге, вони брали участь у численних військових кампаніях Великого князівства Литовського, зокрема у боротьбі з Московським князівством і Кримським ханством. Саме в умовах Великого князівства Литовського козацтво сформувалося як особливий військово-соціальний стан, який відіграв важливу роль у подальшій історії України.

Питання для самоконтролю:

1. Яким роком датується перша писемна згадка про українських козаків?
2. Що таке Дике Поле?
3. Якими були передумови й причини виникнення українського козацтва?
4. На якому острові заснував першу Січ Д. Вишневецький?
5. Коли Д. Вишневецький узяв приступом фортецю Очаків?
6. Відомий український історик І. Крип'якевич писав про українське козацтво, що «у степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами повстала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Чи поділяєте ви наведену думку? Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.
7. Яку роль відіграла політика Великого князівства Литовського у формуванні козацтва?
8. Охарактеризуйте відносини українського козацтва з іншими соціальними верствами, королівською та місцевою владою

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ
з курсу «Давня і середньовічна історія України»
для студентів I курсу
спеціальності 014.03 «Середня освіта (історія та громадянська освіта)».

I семестр

1. Поняття «давня історія України», «історія України епохи середньовіччя».
2. Предмет, мета та завдання курсу. Місце курсу у хронологічній схемі історії України. Особливості джерельної бази.
3. Загальна характеристика історіографії історії України давньої і середньовічної доби. Перспективні напрями наукових досліджень
4. Періодизація історії первісної доби, загальна характеристика періодів.
5. Залюднення території сучасної України в період палеоліту та мезоліту. Стоянки первісних людей. Форми соціальної організації. Релігійні вірування.
6. Вплив умов навколишнього середовища на розвиток людського суспільства в первісну добу.
7. Неолітична революція. Господарська діяльність, формування нових суспільних відносин.
8. Прабатьківщина, розселення та етнічна належність племен трипільської культури. Форми господарської діяльності та побут трипільців. Суспільні відносини, духовність та мистецтво.
9. Енеолітичні племена степової зони України: середньостогівська та ямна археологічні культури: розселення, особливості господарського життя та суспільних відносин.
10. Населення України в період бронзи.
11. Ранній залізний вік на території України: загальна характеристика.
12. Землеробське населення лісостепової зони України та Полісся в добу раннього заліза.
13. Кіммерійці: походження та розселення кіммерійських племен на території України, суспільні відносини, форми господарської діяльності, побут та культура.
14. Скіфи: походження та розселення скіфів у Північному Причорномор'ї, основні етапи скіфської історії, господарство, побут і звичаї скіфських племен.
15. Сармати: проблеми походження, хронологія, соціально-економічний розвиток, духовна культура, історична доля.
16. Причини, основні періоди, етапи та центри античної колонізації Північного Причорномор'я. Політична форма античних міст-держав, організація влади, господарство, культура, побут колоністів. Роль античної колонізації Північного Причорномор'я в українській історії.
17. Найдавніші писемні відомості про слов'ян в історичних джерелах: Тацит, Птолемей, Пліній Старший.
18. Анти і склавини: розселення, особливості племінної організації, матеріальна і духовна культура, археологічні відповідності.
19. Слов'яни в період Великого переселення народів: вторгнення готів, гунів. Слов'яни і Візантія. Аварський каганат і занепад антської державності.

20. Господарство, суспільний лад та соціальні відносини східних слов'ян VII – VIII ст.
21. Світоглядна система та релігійні уявлення східних слов'ян.
22. Структура східнослов'янського суспільства у VII – IX ст. «Літописні племена» – етнотериторіальні політичні утворення. Етнічна та політична сутність «літописних племен».
23. Державотворчі процеси у східнослов'янському суспільстві у VII – IX ст. Виникнення перших племінних союзів: Валінана, Куявія, Славія, Артанія в арабських джерелах. Племінне об'єднання білих хорватів.
24. Полянське племінне княжіння та його провідна роль в державотворенні східних слов'ян. Кий – засновник династії Києвичів.
25. Державне об'єднання «Руська земля» у VIII – IX ст. Аскольд і Дир – останні представники династії Києвичів: проблема походження та співправління Аскольда та Дира. Піднесення могутності Русі та її вихід на міжнародну арену. Аскольдове хрещення Русі.
26. Теорії походження Давньоруської держави та їх оцінка в історіографії.
27. Початок володарювання династії Рюриковичів.: дискусійність проблеми.
28. Етапи територіальних змін східнослов'янської поліетнічної держави «Руська земля» у IX – X ст., формування її політичної структури.
29. Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики князів Русі в кінці IX-останній третині X ст.
30. Русь в період свого розквіту і піднесення (кінець X- середина XI ст.). Основні аспекти діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого.
31. Хрещення Русі: причини, хід, історичне значення. Історіографія проблеми. Основні аспекти
32. Правова система і судочинство Русі. «Руська правда». «Устав о рїзах».
33. Тріумвірат як політична форма держави Русь. Посилення міжусобної боротьби в Русі у 70-х роках XI ст.
34. Відновлення та збереження політичної єдності руських земель за князювання Володимира Мономаха та Мстислава Великого.
35. Феодальні з'їзди в XII ст. та їх роль в збереженні внутріполітичної стабільності Русі.
36. Причини удільної роздробленості Русі.
37. Особливості політичного устрою та міжкнязівських відносин в період удільної роздробленості Русі.
38. Київ і Київська земля у XII – XIII ст. Місце Києва й Київської землі в системі розрізнених князівств в час правління: а) Ярополка Володимировича (1132–1139); б) Всеволода Ольговича (1139–1146); в) Ізяслава Мстиславича (1146–1154).
39. Загострення міжкнязівських відносин довкола Києва у 60–70-х рр. XII– перших десятиріччях XIII ст. Спроба Суздаля встановити контроль над Києвом та її провал.
40. Чернігівське князівство у XII – XIII ст.
41. Переяславське князівство у XII – XIII ст.
42. Загарбання земель Південно-Західної Русі та встановлення золотоординського панування. Батієва навала на Русь 1237–1239 рр.

43. Інститути державного правління княжої Русі: князівська влада, князівська рада-дума, віче, князівські з'їзди.
44. Станово-класова структура суспільства. Соціально-економічний розвиток Русі.
45. Церква в політичній системі Русі. Політична і правова традиція православної церкви, принесена на Русь з Візантії. Спроба націоналізації церкви 1051 і 1147 рр.
46. Культура Русі: літописання. література і літературні твори, усна народна творчість. Розвиток освіти і наукових знань. Мистецтво: музика і музичні твори, живопис. Напрями і стилі в архітектурі.
47. Місце культурної спадщини Київської Русі у скарбниці світової культури.

II семестр

48. Політичний розвиток Галицького князівства в кінці XI– XII ст.
49. Волинське князівство у XII ст. Волинський період княжіння Романа Мстиславича (1170-1199 рр.)
50. Утворення Галицько-Волинської держави. Діяльність галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1199-1205 рр.).
51. Феодальна війна 1205-1238 рр. Боротьба Угорщини і Польщі за Галицьку землю у 1205-1238 рр.
52. Галич і Галицька земля у політиці чернігівських князів Ігоревичів.
53. Княжіння в Галичі Мстислава Удатного (1218-1228 р.)
54. Боротьба Данила Романовича за утвердження в Галичі у 1228-1245 рр.
55. Політичний та соціально-економічний розвиток Галицько- Волинської держави за правління Данила і Василька Романовичів.
56. Зовнішня політика Данила Романовича. Взаємини Данила Романовича з Золотою Ордою.
57. Взаємини короля Данила з Римською курією. Коронація Данила Романовича.
58. Взаємини Данила Романовича з європейськими державами. Участь Данила Романовича в боротьбі за австрійський престол, русько-польські відносини, боротьба з Литвою і ятвягами у 40-50-х рр. XIII ст.,
59. Державницька діяльність Лева Даниловича.
60. Галицько-Волинська держава в час правління спадкоємців короля Данила. Діяльність Юрія I Львовича, Андрія і Лева II Юрійовичів.
61. Галицько-Волинська держава за Юрія II Болеслава Тройденовича.
62. Причини занепаду незалежного Галицько-Волинської держави та наслідки цієї події для українців як нації.
63. Культура Галицько-Волинської держави. Писемність та освіта. Література і Літописання. Містобудування. Архітектура. Прикладне і образотворче мистецтво.
64. «Оксамитове» литовське проникнення (1340—1363 рр.). Вхідження Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини та Переяславщини до складу Литовської держави.
65. Політико-адміністративний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського Руського і Жемантійського (середина XIV - початок XV ст.). Головні джерела і розвиток права в українських землях у складі Великого князівства Литовського.
66. Початок польської експансії на українські землі. Дипломатична та військово-політична боротьба Литви і Польщі за галицьку спадщину у 1349-1370 рр. Правління князя Володислава Опольського у Галичині в 1372–1379 рр.
67. Унія Великого князівства Литовського з Польщею 1385 р.
68. Польсько-литовські унії початку XV ст. (Віленська 1401 р., Городельська 1413 р.).

69. Боротьба за збереження незалежності Великого князівства Литовського 1430-1471 рр.
70. Удільні князівства Гедиміновичів на українських теренах та їхня роль в історії Великого князівства Литовського.
71. Обмеження автономії українських удільних князівств та її остаточна ліквідація. Спроби відновити удільний устрій в українських землях (80-ті роки XV – початок XVI ст.). Змова князів 1481 р., повстання М.Глинського (1508 р.).
72. Становище Галичини й Поділля у складі Польського королівства впродовж XV- I пол. XVI ст. Формування шляхетського стану як провідної суспільної верстви.
73. Зміни в соціально-економічному житті українського населення після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Зростання панського землеволодіння та феодалних повинностей селян в XIV – першій половині XVI ст.
74. Аграрні відносини у Великому князівстві Литовському. Процес закріпачення українського селянства та його етапи.
75. «Устава на волоки» та її значення.
76. Литовські статuti, та їх вплив на подальше життя українського населення Великого князівства Литовського.
77. Розвиток пізньосередньовічних міст України. Економічне життя міст. Цехове виробництво та його функціонування. Внутрішня та зовнішня торгівля та її вплив на розвиток міст.
78. Поширення магдебурзького права в Україні. Його джерела та особливості.
79. Московсько-литовські війни за українські землі (кінець XV - перша половина XVI століття).
80. Українські землі у складі Угорського королівств і Молдовського князівства (друга половина XIV – перша половина XVI століття).
81. Створення Кримського ханату. Перехід кримських ханів у васальну залежність від Османської імперії. Початок татарських походів на українські землі та їх наслідки.
82. Причини та історичні обставини появи українського козацтва. Перші документальні згадки про українське козацтво.
83. Розвиток українського козацтва до середини XVI ст. Джерела формування та поповнення козацтва, його організація та військова справа, заняття, місця дислокації. Перші козацькі ватажки.
84. Виникнення Запорізької Січі та її адміністративно-політичний устрій.
85. Основні тенденції розвитку української культури XIV – першої половини XVI ст.